

**Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav východoevropských studií**

**Diplomová práce
Mgr. Adriana Kokuňková**

**Kozácký mýtus a jeho role ve formování ruského historického vědomí
19. století**

**The Cossack Myth and Its Role in Shaping of Russian Historical
Consciousness of the 19th Century**

2019

vedoucí práce: PhDr. Marek Příhoda, Ph.D.

Ráda bych poděkovala především vedoucímu své diplomové práce PhDr. Marku Příhodovi, Ph.D., za cenné rady a trpělivost. Také bych ráda poděkovala svým rodičům a přátelům za neutuchající podporu. Velký dík patří Mgr. Petře Dostálové a Mgr. Anně Hausenblasové za jazykovou korekturu a formální úpravy mého textu.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15. srpna 2019

.....

Adriana Kokuňková

Abstrakt

Cílem diplomové práce je zmapovat proměny obrazu kozáků v díle klíčových ruských historiků 19. století a počátku 20. století. Při formulaci tématu autorka vychází z premisy, že kozáci jako výrazná realie východní Evropy sehráli neobyčejně důležitou roli při formování koncepce ruských dějin v 19. století, tedy v období zrodu moderního, vědeckého historického bádání v ruském prostředí. Při analýze kozáckého mýtu se hodlá soustředit na bezesporu pozoruhodný fakt, že ruská historiografie 19. století a počátku 20. století s kozáctvem obecně i jeho konkrétními představiteli (velitelé prvních organizovaných povstání Kryštof Kosynskij a Severyn Nalyvajko, hetmani Bohdan Chmelnyckij, Ivan Vyhovskij, Petro Dorošenko a Ivan Mazepa) spojovala rozdílné (a někdy zcela protichůdné) historické procesy a role (obrana pravoslaví, na jedné straně jedna z hybných sil při utváření ruského státu a na straně druhé anarchistický, nebezpečný element narušující státní pořádek, zosobnění touhy po svobodném životě či opozice vůči samoděržaví). Největší pozornost v tomto smyslu bude věnovat dvěma hetmanům ukrajinského kozáctva – Chmelnyckému a Mazepovi. V závěru práce vymezí modely a dlouhodobé tendence utváření obrazu kozáků i jejich historické role s ohledem na existenci různých historických škol a zároveň na rozdílné myšlenkové zázemí konkrétních historiků. Pokusí se konfrontovat pohled ruské historiografie s přístupem ukrajinského historického bádání 19. století, kde téma kozáctva sehrálo klíčovou roli při zrodu novodobého národního vědomí. Pramennou základnu práce budou tvořit významné historické práce 19. století zahrnující jak tematické monografie (Kostomarov), tak i obecná zpracování dějin Ruska (Karamzin, Bantyš-Kamenskij, Ustrjalov, Solovjov, Ilovajskij, Ključevskij, Platonov). Vedle přehledů dějin ruské historiografie (Macůrek, Vernadskij) budou využity teoretické práce k otázce formování národního vědomí (Hroch, Hobsbawm), stejně jako západní odborná literatura ke kozácké problematice (Manning, Massie).

Klíčová slova

Kozáci, Historický mýtus, Bohdan Chmelnyckij, Ivan Mazepa, Ruská historiografie, Ukrajinská historiografie, Západní historiografie, 19. století.

Abstract

The diploma thesis aims to map the transformation of the image of the Cossacks in the works of key Russian historians of the 19th century and early 20th century. Formulating the topic, the author assumes that the Cossacks played an extremely important role in shaping the concept of Russian history in the 19th century – the era of modern, scientific historical research in the Russian environment. Analysing the Cossack myth, author focuses on the remarkable fact that Russian 19th century and early 20th century historiography with Cossacks its specific leaders (leaders of the Cossack uprisings Kryshtof Kosynsky, Severyn Nalyvaiko, Hetmans Bohdan Khmelnytsky, Ivan Vyhovsky, Petro Doroshenko, Ivan Mazepa) associates (sometimes quite contradictory) with historical processes and roles (defense of Orthodoxy, driving forces in the formation of the Russian state, an anarchist, dangerous element disrupting state order, personification of desire for free life or opposition to Tsarist autocracy). The greatest attention will be paid to the two hetmans of the Ukrainian Cossacks – Khmelnytsky and Mazepa. At the end of the thesis, the author defines the models and long-term tendencies of shaping the image of the Cossacks and their historical role with regard to the existence of various historical schools and at the same time to different thought backgrounds of specific historians. The author attempts to confront the view of Russian historiography with the Ukrainian historical research of the 19th century, where the theme of the Cossacks played a key role in the birth of modern national consciousness. The source of the work will be significant historical works of the 19th century, including thematic monographs (Kostomarov) and general history of Russia (Karamzin, Bantysh-Kamensky, Ustryalov, Solovyov, Ilovaysky, Klyuchevsky, Platonov). In addition to reviews of the history of Russian historiography (Macurek, Vernadsky), theoretical papers will be used to form the national consciousness (Hroch, Hobsbawm), as well as Western Cossacks literature (Manning, Massie).

Key words

Cossacks, Historical Myth, Bohdan Khmelnycky, Ivan Mazepa, Russian Historiography, Ukrainian Historiography, Western Historiography, 19th Century.

Obsah

1. Úvod	7
2. Motiv kozáků jako nepřátel ruského státu	13
2.1 Kozáci jako nepřátelé ruského státu do první poloviny 17. století.....	13
2.2 Kozáci jako nepřátelé ruského státu do první poloviny 18. století.....	20
3. Motiv kozáků jako obránců pravoslaví	28
3.1 Kozáci jako obránci pravoslavné víry do první poloviny 17. století.....	28
3.2 Kozáci jako obránci pravoslavné víry ve druhé polovině 17. století.....	34
4. Motiv kozáků jako obránců práv ukrajinského lidu	40
4.1 Kozáci jako obránci práv ukrajinského lidu do první poloviny 17. století.....	40
4.2 Kozáci jako obránci práv ukrajinského lidu v druhé polovině 17. století	45
5. Závěr	50
6. Seznam použité literatury a odborných pramenů	62

1. Úvod

Cílem diplomové práce je zmapovat proměny obrazu ukrajinských kozáků v dílech klíčových ruských historiků 19. a počátku 20. století. Pramennou základnu tvoří vybrané texty nejvýznamnějších autorů ruské historiografie daného období Nikolaje M. Karamzina, Dmitrije N. Bantyše-Kamenského, Nikolaje G. Ustrjalova, Nikolaje I. Kostomarova, Sergeje M. Solovjova, Dmitrije I. Ilovajského, Vasilije O. Ključevského a Sergeje F. Platonova.¹

Diplomová práce vychází z autorských textů zaměřených především na události datované od konce 16. století až do počátku 18. století.² V tomto historickém období lze za zásadní označit tři významné mezníky, které ovlivnily následné formování kozáckého mýtu v ruské historiografii. Na konci 16. století, mezi lety 1591 a 1596, to byla první organizovaná kozácká povstání namířená proti útlaku polsko-litevského státu, kdy kozáci začali být vnímáni jako obránci pravoslaví a práv ukrajinského lidu. Dalším zlomovým okamžikem byl hetmanát jednoho z nejvýznamnějších ukrajinských velitelů Bohdana Chmelnyckého, a to z několika důvodů. Sám Chmelnyckyj nebyl vnímán pouze jako bojovník proti útlaku ze strany Polska, ruští autoři 19. a počátku 20. století nahlíželi na kozáky v období jeho hetmanátu (1648–1657) zcela odlišně. Z neorganizované masy se pod velením silného vůdce stali aktéry mezinárodní politiky hájící práva Ukrajiny proti polsko-litevskému utiskovateli. Navíc díky znovusjednocení s Ruským carstvím v roce 1654 byla ruskými autory Chmelnyckého éra předkládána jako téměř ideální podoba vztahu Ruska a Ukrajiny. Počátek 18. století, období hetmanátu Ivana Mazepy, rovněž představuje výrazný milník ve vnímání ukrajinské otázky. Mazepova „zrada“ ruského cara Petra I. a jeho přechod na stranu švédského

¹ Tito historici byli vybráni po pečlivé analýze sekundární literatury zabývající se vývojem historické vědy v Rusku napříč staletími – *Dějepisectví evropského východu* (МАЦЎРЕК, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946) a *Ruská historiografie* (ВЕРНАДСКИЙ, Г. В., *Русская историография*, Москва 1998). Důkazem, že tito autoři byli nejzásadnějšími historiky své doby, je i fakt, že s jejich jmény pracuje současný americký historik ukrajinského původu Serhy Ploky, který při svých bádáních, zaměřujících se mimo jiné na dějiny Ukrajiny a kozáckého mýtu, obrací pozornost na texty těchto autorů. (PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012).

² Jména a historické události vztahující se k Ukrajině jsou přepisovány do češtiny podle pravidel ukrajinské transkripce, ruská jména a události vztahující se k Rusku jsou pak přepisovány podle ruské transkripce. Názvy prací jsou přeloženy autorkou diplomové práce – při svém překladu vycházela mimo jiné ze znalostí načerpaných na přednáškách vedoucího práce PhDr. Marka Příhody, Ph.D. (*Historiografie východní Evropy*).

krále Karla XII. před rozhodující Poltavskou bitvou (1709) v rámci konfliktu Severní války (1700–1721) natolik omezily pravomoce hetmanátu, že ruská historiografie přestala kozáky vnímat jako nositele jakýchkoli význačných motivů. Práva ukrajinského hetmana byla pouze nominální, novým hetmanem byl vybrán proruský smýšlející kandidát plně pod kontrolou ruské vlády. Logicky následovala také reforma kozáckého vojska a značné omezení počtu kozáckých bojovníků v něm.³

Diplomová práce je rozdělena do tří hlavních kapitol, z nichž každá má dvě podkapitoly. První kapitola se věnuje motivu kozáků jako nepřátel ruského státu. Je rozčleněna na projevy kozácké opozice do první poloviny 17. století a do počátku 18. století. Klíčovými událostmi první podkapitoly jsou ruská Smuta (1605–1613) a účast ukrajinského hetmana Petra Konaševyče Sahajdačného v polsko-litevských taženích proti ruskému státu v rusko-polské válce (1610–1618), především pak v jejích závěrečných letech. Pro druhou část je zásadní ukrajinská Rujina (1657–1687) a osobnosti, se kterými ruští historiografové 19. století a počátku 20. století tyto události a projevy spojovali – konkrétně hetman Ivan Vyhovskij a Petro Dorošenko. V závěru kapitoly bude zhodnocena reflexe doby ukrajinského vůdce Ivana Mazepy a jeho otevřené nepřátelství vůči carovi Petru I. v období konfliktu Severní války (1700–1721). Druhá kapitola se zaměřuje na roli kozáků jako obránců pravoslaví. I toto téma je v diplomové práci členěno na dvě části. První se věnuje konci 16. století, kdy se vlivem mezinárodních událostí, zejména uzavřením Lublinské unie (1596) ze strany polsko-litevského státu, ukrajínští kozáci pod velením Kryštofa Kosynského a Severyna Nalyvajka v očích analyzovaných historiků stávají organizovanou masou, jejíž první ozbrojená povstání kolem roku 1596 mají náboženský podtext. Tematickým vrcholem této podkapitoly je pak nezpochybnitelná podpora pravoslaví a s tím spojená ochrana

³ Situace po Poltavské bitvě nebyla vůbec jednoduchá. Mazepou formálně spojená Ukrajina (Mazepa se teoreticky stal při svém zvolení hetmanem obou břehů Ukrajiny) se opět neoficiálně rozdělila mezi dva velitele – mezi tzv. hetmana v emigraci Pylypa Orlyka, dřívějšího podporovatele a přítele Ivana Mazepy, a ruskou vládou vybraného Ivana Skoropadského (s oficiálním titulem hetmana záporožského vojska obou břehů Dněpru, neboť ruská vláda Orlyka neuznávala), jeho práva a s nimi i autonomie Ukrajiny byly však omezeny na minimum. (КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 336). Právě Mazepova zrada a omezení kozáků na Ukrajině ovlivnily také jejich prezentaci a prostor, jaký jim dávali vybraní historici ve svých textech. Tento názor najdeme například u Plokhého. I on uváděl, že vývoj kozáckého mýtu v ruské historiografii je ohraničen koncem 16. století a počátkem 18. století. Mazepova zahraniční politika pak pohled na kozáky ovlivnila natolik, že se tento ukrajinský fenomén stal v pozdějších historických událostech vedlejším. (PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 73).

ukrajinských věřících hetmanem Sahajdačným, kterému vstup do Kyjevského bratrstva (1620) zajistil přízvisko „obránce pravoslavné víry“. Následná část se soustředí na druhou polovinu 17. století, kdy vůdčí osobnost představuje hetman Bohdan Chmelnyckyj. Stěžejní pro zmapování role kozáků jako obránců pravoslaví je především jeho povstání proti polské nadvládě, jehož nedílnou součástí byla právě snaha o zajištění náboženských práv ukrajinského lidu. V období Rujiny jsou sledovány motivy obrany pravoslaví v zahraniční politice hetmana Ivana Vyhovského a později i Petra Dorošenka. Poslední kapitola je pak věnována motivu ochrany práv ukrajinského lidu. Stejně jako předchozí je členěna na dvě období – na první polovinu 17. století a dále na formování pohledu na roli ukrajinských kozáků jako ochránců práv lidu ve druhé polovině 17. století. Tyto jednotlivé projevy jsou stejně jako v případě obrany pravoslaví demonstrovány na konkrétních historických událostech – od prvních organizovaných povstání hetmanů Kosynského a Nalyvajka přes povstání Chmelnyckého až po zahraniční politiku hetmanů Vyhovského a Dorošenka v období Rujiny.

Pro dosažení stanoveného cíle je v diplomové práci zvolena metoda analýzy a následné komparace textů ruských historiografů 19. a počátku 20. století. Pro počáteční vymezení zkoumaného období byla použita obecná literatura ukrajinských a ruských autorů pojednávající o kozáckém tématu.⁴ Jako nejdůležitější v rámci formování pohledu na ukrajinské kozáky bylo stanoveno období od konce 16. do počátku 18. století, proto budou v této práci prozkoumány především konkrétní události této epochy z pohledu vybraných autorů ruské historiografie. Jejich názory jsou ve třech hlavních kapitolách porovnány, což umožňuje definování názorových odlišností a jejich vývoje v časovém průřezu, ve kterém tvořili. Na základě prostudovaných textů lze ruskými autory interpretovaný kozácký mýtus rozdělit na jednotlivé motivy, role nebo projevy, které se mezi 16. a 18. stoletím opakovaly a v textech zkoumaných autorů tak vytvářely ucelený obraz tohoto ukrajinského fenoménu – jde o role kozáků jako obránců pravoslaví, ochránců ukrajinského lidu,

⁴ Pro vymezení zkoumané problematiky z hlediska událostí a významných osobností, na kterých byl vývoj kozáckého mýtu v ruské historiografii demonstrován, byly použity kozácké dějiny ukrajinského historika D. I. Javornyckého *Historie záporožských kozáků* (*История запорожских казаков*, 1990) a současné ruské autorky T. G. Tairovy-Jakovlevy *Hetmané Ukrajiny* (*Гетманы Украины*, 2011), *Hetmanát a jeho začlenění do Ruského impéria* (*Гетманщина и ее инкорпорация в Российскую империю*, 2006).

a především pak o obraz kozáků jako nepřátel ruského státu. V závěru práce dojde ke komparaci zjištěných poznatků s tezemi obsaženými v zásadním díle *Historie Rusů* Georgije Koniského, ze kterého se kozácké motivy prokazatelně dostaly do ruské historiografie 19. a počátku 20. století, jež si je přetvořila. Jedná se o první ucelenou kozáckou historii sepsanou v 18. století. Srovnáním dosažených poznatků z textů ruských autorů s díly předních badatelů ruské historiografie – s *Ruskou historiografií* Georgije Vernadského a *Dějepisectvím evropského východu* Josefa Macúrka – pochopíme, jak silně byli zkoumaní autoři ovlivněni prostředím, ve kterém tvořili, a jaký to mělo dopad na jejich pohled na kozácké hnutí.

Nejstarším analyzovaným ruským historikem je Nikolaj M. Karamzin (1766–1826). Jeho dvanáctisvazkové dílo *Dějiny ruského státu* (*История государства Российского*, 1804–1826) vznikalo od roku 1804 až do smrti autora v roce 1826. Dvanáct svazků pojednává o ruských dějinách od jejich prvopočátku až do roku 1612, tedy do období před nástupem prvního Romanovce, cara Michaila Fjodoroviče, na ruský trůn po dlouhotrvajícím období ruské Smuty. Právě první polovina 17. století, které Karamzin zasvětil poslední tři svazky svého monumentálního díla, je stěžejní pro analýzu historikova pohledu na ukrajinské kozáky, které sám autor hodnotil jako jedny z nejaktivnějších účastníků ruského období zmatků, kdy vystupovali na straně polsko-litevského státu.

Dalším analyzovaným autorem, který inspiroval ruské historiky Ustrjalova a Kostomarova, je Dmitrij N. Bantyš-Kamenskij (1788–1850). Pro potřeby diplomové práce byla použita jeho dvě díla – obecná historie Ukrajiny *Historie Maloruska* (*История Малой России*, 1822) a monografie *Život Mazepy* (*Жизнь Мазепы*, 1834), která pojednává o kozácké historii přelomu 17. a 18. století.

Nikolaj G. Ustrjalov (1805–1870) napsal své dvousvazkové dílo *Ruská historie* (*Русская история*, 1837–1841) podobným stylem, jako psal své texty Bantyš-Kamenskij, k němuž se autor ve své práci obracel. Kapitoly jsou chronologicky řazeny a pojmenovány podle panovníků, kteří v daném období vládli. Pro hlubší popis Ustrjalovova náhledu na kozáky v 18. století je pak v diplomové práci analyzována *Historie vlády Petra Velikého* (*История царствования Петра Великого*, 1858–1863), jímž byl historik fascinován, a proto mu ve své osmisvazkové publikaci věnoval značnou pozornost. Na ukrajinské dějiny a Mazepovy kozáky jako na nepřátele

Ruského carství se zaměřil především ve čtvrtém díle, ve kterém se plně věnoval událostem Severní války (1700–1721).

Za zásadního autora, který zasvětil svůj život kozácké tematice, je považován ukrajinsko-ruský historik, etnograf a literární kritik Nikolaj I. Kostomarov (1817–1885). Jeho díla jsou v diplomové práci analyzována chronologicky. V otázce formování kozáků a jejich prvních organizovaných povstání vychází autorka z Kostomarovovy studie *Jižní Rus na konci 16. století (Южная Русь в конце XVI века, 1881)*. Dále jsou analyzovány dvojdílné *Ruské dějiny v životech jejich hlavních aktérů (Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, 1886–1899)*, kde jsou v mnoha případech významné vůdčí osobnosti, včetně kozáckých velitelů, stavěny na úroveň vládnoucích carů, což vyplývá z názvů jednotlivých kapitol. O období počátku 17. století pojednává práce *Smuta Moskevského carství na počátku 17. století 1604–1613 (Смутное время Московского государства в начале XVII столетия 1604–1613, 1868)*. Podrobněji se Kostomarov věnuje největším ukrajinským hetmanům v jednotlivých monografiích, konkrétně v díle *Bohdan Chmelnyckyj (Богдан Хмельницкий, 1859)*, *Hetmanát Vyhovského (Гетманство Выговского, 1870)* a *Mazepa (Мазепа, 1879)*. Kostomarovův pohled na ukrajinské kozáky se pohyboval od až romantizující adorace po negativní náhled, především ve spojení s událostmi kozáckých dějin v období druhé poloviny 17. a počátku 18. století.

Dalším analyzovaným dílem je dvacetivedítisvazková *Historie Ruska od nejstarších dob (История России с древнейших времен, 1851–1879)* Sergeje M. Solovjova (1820–1879). Kozáckými motivy se autor nejvíce zabýval v osmém a devátém svazku, kde interpretoval svůj pohled na období Smuty a na vládu prvního Romanovce – cara Michaila I. Romanova. V desátém až dvanáctém díle se pak věnoval hodnocení vlády cara Alexeje I. Michajloviče a s ní spojených nejzásadnějších událostí kozáckých dějin, jako byly například povstání Bohdana Chmelnyckého nebo kozácká Rujina. Od čtrnáctého dílu podrobně popisoval vládu Petra I. Alexejeviče, která byla stěžejní pro vytváření negativní podoby kozáků v období hetmanátu Ivana Mazepy.

V pětisvazkovém díle Dmitrije I. Ilovajského (1832–1920) *Historie Ruska v pěti dílech (История России. В 5 томах, 1876–1905)* je z hlediska utváření obrazu kozáků v ruských dějinách klíčový čtvrtý a pátý díl. Markantní část díla se zabývá dobou vlády Alexeje I. Michajloviče, v níž tvoří, i z důvodu její délky (1645–1676), kozácké dějiny

17. století podstatnou etapu. Právě díky tomu je speciální pozornost věnována především povstání Bohdana Chmelnyckého, kozácké Rujině a Ivanu Mazepovi.

Vasilije O. Ključevského (1841–1911), jednoho ze Solovjovových žáků, je v přístupu k ruským dějinám možné pokládat za přelomového díky určitému zjednodušení, k němuž přistoupil. Jeho *Kurz ruských dějin* (*Курс русской истории*, 1904–1916) byl rozdělen do jednotlivých lekcí a koncipován jako přednášky. Nenahlížel na jednotlivé události optikou vládnoucích carů nebo nejdůležitějších událostí ruských dějin, spíše se snažil o syntézu více prvků, které dle jeho názoru dějinný vývoj ovlivnily. Jednalo se především o analýzu sociálních a ekonomických faktorů. I kozáky vnímal jako vnější sociální jev, který byl důležitou součástí ruských dějin.⁵

Mezi žáky a následovníky Ključevského lze zařadit Sergeje F. Platonova (1860–1933). V diplomové práci jsou analyzovány *Obrazy dějin Smuty v moskevském státě 16.–17. století* (*Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв.*, 1899) a *Přednášky z ruských dějin* (*Лекции по русской истории*, 1917). Dílo pojednávající o Smutě je rozděleno do čtyř kapitol s několika podkapitolami, které mapují důvody vzniku období zmatků, jeho průběh a důsledky. Pro kozáckou tematiku byla pak nejzásadnější druhá a třetí část, které pojednávaly o fenoménu samozvanectví, účasti kozáků ve Smutě a jejich roli nepřátel ruského státu. Platonov se v mnoha částech svého textu nebránil práci jak s dobovými prameny, tak s texty svých současníků – historiků 19. a počátku 20. století. Velmi často jejich názory reprodukoval ve svých přednáškách a doplňoval svými poznatky. Jiné, obzvlášť ty týkající se pohledu na ukrajinské kozáky od druhé poloviny 17. století, vyvracel.

⁵ Že byli kozáci historikem Ključevským vnímáni jako specifický sociální jev na Ukrajině dokazoval i fakt, že ve svých textech zabývajících se obecně historií Ruska pojednal o ukrajinských kozácích v samostatné kapitole *Účast nižších tříd ve Smutě* (*Участие классы в Смуте*). (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, část III, Санкт-Петербург 1918, s. 56–57). Kozáky zde spatřuje především jako obránce pravoslaví a práv ukrajinského lidu na Ukrajině a na jednotlivých stručně popsaných historických událostech popisuje kozáky z hlediska jejich role na Ukrajině. Na rozdíl od ostatních zkoumaných autorů nesleduje jejich vývoj do detailu a spoustu osobností, kterým se dostalo u ostatních historiků pozornosti, tak podrobně neanalyzuje (např. Ivana Vyhovského, Petro Dorošenka). Naopak značnou pozornost věnuje třem obdobím – kozákům v ruské Smutě, období hetmanátu Bohdana Chmelnyckého a zahraniční politice Ivana Mazepy, čímž předesílá, jaké události byly pro tvorbu obrazu kozáků v jeho ruských textech stěžejní.

2. Motiv kozáků jako nepřátel ruského státu

2.1 Kozáci jako nepřátel ruského státu do první poloviny 17. století

Počátky nepřátelského jednání kozáků vůči ruskému samoděržaví v první polovině 17. století spatřovali vybraní ruští historici v tzv. období zmatků – ruské Smutě – v rozmezí let 1605 a 1613, a také za vlády prvního Romanovce, cara Michaila I. Fjodoroviče, který panoval mezi lety 1613 a 1645. Během Smuty to byli právě ukrajinští kozáci, kteří ve chvíli krize v Ruském carství napadali společně s nepřátelskými armádami ruská území v rámci podpory tzv. prvních samozvanců⁶, kteří usilovali o ruský trůn. Druhým významným jevem byla jejich účast v tažení Polska v rámci rusko-polské války probíhající mezi lety 1610 a 1618. Aktivní byli především v počátcích tohoto konfliktu, jež byly spojeny se snahou polského krále Zikmunda III. Vasy⁷ dosadit na ruský trůn polského následníka. Konečnou, neopomenutelnou etapou byla účast záporožského vojska pod velením hetmana Sahajdačného v poslední fázi rusko-polského konfliktu v letech 1617 a 1618. V těchto závěrečných bojích se kozáci aktivně podíleli na opětovné snaze dosadit na ruský trůn polského krále Vladislava a na konci války přispěli k uzavření Děulinského příměří (1619).⁸

N. M. Karamzin spatřoval opoziční tendence přibližně od roku 1604 s příchodem prvního Lžidimitrije. Záporožci, v autorových textech často označováni též jako dněperští kozáci, byli nedílnou součástí polských a litevských vojsk. Ačkoli byla dle historika motivace samozvanců a polské šlechty jasná, a to dosadit na ruský trůn

⁶ Fenomén samozvanectví se v Ruském carství objevil na počátku 17. století – stěžejním obdobím tohoto jevu byla právě Smuta. Z hlediska analyzovaných ruských historických textů jsou pro kozáckou opozici na počátku 17. století zásadní první dva lžicarové – Lžidimitrij I. (1580–1606) a Lžidimitrij II. (?–1610), kteří se snažili s podporou polské šlechty dosednout na carský stolec jako právoplatní dědici trůnu, a to v rozmezí let 1604 a 1610.

⁷ Zikmund III. Vasa byl polský král a litevský velkokníže, který vládl v letech 1587 až 1632. Na počátku 17. století, v období Smuty v Ruském carství, se snažil se značnou podporou záporožského vojska usednout na ruský trůn a posléze na něj dosadit i svého syna, pozdějšího krále Vladislava IV. Vasu.

⁸ O přispění kozáckého vojska pod velením Sahajdačného k uzavření Děulinského příměří se zmiňuje většina analyzovaných autorů. Bantyš-Kamenskij a Ustrjalov vnímali Sahajdačného jako přítele Polska, který nezkušenému polskému následníkovi dopomohl nejen v tažení na Ruské carství, ale také v uzavření příměří, které přineslo polské straně značné územní zisky. Z mladších autorů byl obzvláště Ilovajskij k hetmanovi velmi kritický. Negativně nahlížel na jeho přílišnou angažovanost v rusko-polských vyjednáváních, kdy se Sahajdačnyj profiloval jako nepřítel Ruského carství, který přivedl nejpočetnější vojsko proti němu a který bude pokračovat ve vojenských taženích proti obyvatelstvu, pokud nedojde k uzavření pro Polsko výhodného příměří. (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том IV, Москва 1890, s. 112–113).

propolsky smýšlejícího kandidáta, Zápороžci tuto myšlenku plně nesdíleli. Přestože účastí v řadách nepřátelských vojsk potvrzovali svůj záměr napadat Ruské carství, Karamzin je hodnotil spíše jako vzpurný, neovladatelný element s touhou překračovat hranice okolních států za účelem získání kořisti.⁹ Historik rovněž popisuje aktivní účast ukrajinských kozáků v kampani polského krále Zikmunda III. Vasy. Polská opozice proti ruské vládě, jejímž cílem bylo dosadit na carský trůn polského krále, se podle Karamzina formovala již kolem roku 1610 a zápороžští kozáci byli nedílnou součástí jejich vojsk. I z toho důvodu byli opětovně označováni za zrádce Ruského carství, kteří svou účastí v tažení proti němu plně podpořili nepřátelská vojska krále Vladislava. Byli tak historikem považováni za zrádce, kteří sloužili polskému následníkovi jako opora v tažení proti ruskému obyvatelstvu.¹⁰

Dle D. N. Bantyše-Kamenského a N. I. Kostomarovova nebyla účast ukrajinských kozáků na počátku 17. století ve vojenských kampaních polsko-litevského státu překvapivá. Podle Bantyše-Kamenského se Zápороžci jako vědomá opozice vůči ruské vládě projeví mezi lety 1604 a 1610, tedy v době snahy prvních samozvanců usednout na ruský trůn.¹¹ Ačkoliv v historikově textu bylo jasně řečeno, že kozáci výrazně napomohli prvním samozvancům v zisku carského stolce, nebyla jejich účast v prvních letech Smuty z jeho strany hodnocena negativně.¹²

Už první samozvanec usilující o ruský trůn se automaticky podle Kostomarovova názoru obrátil pro podporu na zápороžskou Ukrajinu.¹³ Historik zastával názor, že válečná kořist představovala pro kozáky hlavní motivaci a boj

⁹ V Karamzinových textech v období samozvanců málokdy vystupují ukrajinští kozáci samostatně. Většinou jsou zmiňováni jako součást vojenských jednotek nepřátelských států, kde jsou označováni za zloděje či loupeživé zbojníky: „Uprchlíci, jak se ve svých vyprávěních obhajovali [obhajovali svou zradu Ruského carství, lze přeložit také jako přeběhlíci nebo zběhové – pozn. A. K.], znásobovali síly samozvance, jednotky Poláků, kozáků a ruských zrádců.“ (КАРАМЗИН, Н. М., *История Государства Российского*, том XII, Санкт-Петербург 1831, s. 92).

¹⁰ Tamtéž, s. 333–334.

¹¹ БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, часть первая, Москва 1842, s. 129–130.

¹² „Je možné říct, že varšavská vláda s těmito vojenskými kroky souhlasila, proto toho roku pomohla samozvanci Dimitriji v dobývání ruského trůnu, stejně jako v roce 1608 kníže Roman Rožinskij [velitel polsko-litevské armády od počátku 17. století až do roku 1610 – pozn. A. K.] velel kozákům za účelem boje druhého samozvance proti Vasiliji Šujskému.“ (Tamtéž, s. 134).

¹³ Pro Kostomarovova představovali kozáci na počátku 17. století vojenskou masu, která sloužila ve službách polsko-litevského státu. Jejich službu Polsku spojoval již s koncem 16. století, kdy se pod velením polské vlády účastnili tažení do Moldavska: „Když se v moskevské zemi začaly šířit zvěsti, že je carevič Dimitrij živ, a tyto zvěsti doputovaly také na Ukrajinu, bylo logické, že se nějaký takový Dimitrij objeví. Naskytla se tak vhodná příležitost, jak přenést na moskevskou zemi ukrajinskou svévoli pod symbolem, pod kterým přivykla potulovat se po zemi moldavské.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том I, Санкт-Петербург 1886, s. 609–610).

po boku silného polsko-litevského spojence jim měl tuto kořist zajistit.¹⁴ Tuto skutečnost dokazovalo také to, že ačkoli formálně podporovali Lžidimitrije v jeho boji o ruský trůn, nikdy neupozadili své vlastní cíle.¹⁵ Stejně jako v tažení samozvanců mezi lety 1604 a 1610 byli podle autora aktivní i v polské záležitosti krále Zikmunda. Z textu vyplývá, že kozáci podpořili jeho snahu ovládnout ruský trůn již na počátku roku 1611. Dle historika bylo záporožské vojsko dokonce jedním z nejpočetnějších.¹⁶ Kozáckou účast v tomto tažení hodnotil Kostomarov negativně – podle jeho názoru vědomě napadali ruské území společně s polskými jednotkami a využívali *de facto* bezvládní v Ruském carství pro vlastní obohacení.¹⁷

Pro S. M. Solovjova představovali ukrajinští kozáci v první polovině 17. století neovladatelnou masu, jež se nedokázala začlenit do společenského řádu. Vesměs je vnímal jako narušitele zákonů a morálky. V období Smuty jeho negativní hodnocení Záporožců přetrvalo.¹⁸ Podle Solovjova se kozáci v období zmatků přiklonili na stranu nepřátelského Polska a jím podporovaných samozvanců, přestože se jejich zájmy zcela neshodovaly, neboť kozákům šlo především o vlastní profit.¹⁹ Dle historika účelně

¹⁴ „Zatímco přebýval u Wiśniowieckého, navázal kontakty s kozáky a povzbuzoval je, aby mu pomohli dosáhnout ruského trůnu.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Смутное время Московского государства в начале XVII столетия 1604–1613*, часть первая, Санкт-Петербург 1868, s. 88).

¹⁵ „Tam vřela povzbuzování těch, kteří se neuměli podřídit životu pod státním zřízením, ale hledali jiný způsob života. A proto se tak lehkou přidávaly hraniční oblasti [mysleno kozáci, včetně záporožských – pozn. A. K.] k těm, kteří se stavěli proti Moskvě. Pro mnohé bylo přidat se pod tento prapor opozice výhodné, viděli tu možnost získání kořisti – a chtělo se jim skvěle žít, byť nakrátko, na úkor staré Rusi, rozdělit si její bohatství a kořist. Po boku těchto okrajových měst stálo z jedné strany donské a z druhé dněperské kozáctvo. Jedni i druzí byli připraveni začít se na první signál přesouvat na sever, spojit se s ostatními a začít Smutu.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Смутное время Московского государства в начале XVII столетия 1604–1613*, часть вторая, Санкт-Петербург 1868, s. 40–41).

¹⁶ „Zato k Zikmundovi se přidalo pod záminkou vojenských služeb sedm tisíc záporožských kozáků, z jejich příchodu se radoval král i jeho šlechta obléhající Smolensk.“ (Tamtéž, s. 45).

¹⁷ „Poláci, Litevci a odvážní Jihorusové (Čerkasové), dobrovolníci, jak jim říkali, nazývali se královským vojskem, pod záminkou získání potravy a krmení pro koně jezdili po jednotlivých újezdech, napadali panství ruské šlechty i bojarských dětí, ničili a zabíjeli pány i rolníky, vypalovali dvorce a obecně se odlišovali barbarstvím a krutostí.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Смутное время Московского государства в начале XVII столетия 1604–1613*, часть третья, Санкт-Петербург 1868, s. 94).

¹⁸ „Kromě špatného stavu morálky, rozmachu smut v moskevském carství, toto období přálo ještě rozkvětu dalšího jevu – kozáctva. Už v 16. století byl patrný jeho charakter – šlo o uprchlíky ze společnosti, kterým se nelíbily společenské podmínky nebo byli pronásledováni za jejich porušování. Kozáci tudíž nemohli najít společné zájmy s Ruským carstvím, byli vždy jeho nejhorším protivníkem. Stát tyto útoky toleroval z důvodu oslabení, ale kozákům bylo jasné, že to nebude trpět věčně. Veřejně vystupovat proti státu nesměli: v období vnitřního klidu a stability neměli nejmenší šanci proti němu úspěšně konat. Ale když začala Smuta, kozákům se otevřela možnost táhnout za hranice a žít na jeho úkor.“ (СОЛЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том VIII, Москва 1866, s. 66).

¹⁹ „Tímto způsobem můžeme na období Smuty nahlížet jako na boj mezi společenským a opozičním elementem, zápas mezi zemstvem, pro nějž bylo výhodné podporovat klid a sloužit státu, a kozáky, lidmi bez pozemků, lidmi zbloudilými, jejichž zájmy se neshodovaly se zájmy společnosti a kteří chtěli žít na úkor společnosti a živit se námahou jiných.“ (Tamtéž, s. 67).

podporovali nárok samozvanců na ruský trůn, protože předpokládali, že tato podpora bude odměněna válečnou kořistí na území Ruského carství na úkor tamního obyvatelstva.²⁰ V rámci účasti v rusko-polské válce Zápороžci rychle využili konfliktu a tažení po boku polsko-litevského spojence a během snah o dosazení polského krále na ruský trůn se znovu zaměřili na své vlastní potřeby. Pod hlavičkou polského vojska napadali ruská města výlučně za účelem dosažení kořisti.²¹

Též podle názoru D. I. Ilovajského se opozice vůči ruskému samoděržaví začala formovat v době prvního samozvance Lžidimitrije I.²² Ačkoli byli ukrajinští kozáci v očích historika nesporným nepřítelem Ruského carství, neboť využívali toto období zmatků k vlastnímu obohacení, popíral, že by jejich hlavní motivací byla otevřená opozice vůči samotné ruské vládě. Hlavní cíl Zápороžců představovala válečná kořist, která plynula především z plenění ruského území v době jejich tažení.²³ Ilovajskij popisoval zápороžské kozáky v období Smuty jako výborné válečníky, ale jinak jejich účast v tažení hodnotil velmi negativně. Označoval je za další z ruských zrádců, kteří se snažili narušit křehkou integritu carství.²⁴ Dále byli nepřímo považováni za otevřené nepřátele pravoslaví a celého ruského lidu, a to proto, že po boku polských katolíků napadali ruské pravoslavné obyvatelstvo.²⁵

²⁰ V případě prvního samozvance Solovjov zdůrazňoval vlastnosti typické pro Zápороžce, a to vypočítavost, barbarství a vychytralost: „Ale někdo si velmi rychle uvědomil, že je mnohem výhodnější bojovat pod velením samozvance, pustošit moskevské carství a dočkat se takové cti, jaké se Doncům a Čerkasům od Lžidimitrije dostalo.“ (Tamtéž, s. 92). U druhého samozvance byl pak pohled na zápороžské kozáky podobný: „Příčinou objevení druhého samozvance a jeho úspěchu v rámci carství byli kozáci. Bylo očividné, jak pro ně byl druhý samozvanec důležitý: ještě za života prvního podpořili toho druhého.“ (Tamtéž, s. 188).

²¹ „A Smolensk se nevzdával a jeho obyvatelé měli důvod k takovému úpornému vzdoru: Poláci, a obzvláště Zápороžci, nehleděli na královské domlouvání. Děsivě řádili, tyranizovali ruské obyvatele ve jménu Vladislava.“ (Tamtéž, s. 318).

²² „Myšlenka samozvanectví se s největší pravděpodobností skrývala dlouho v hlavách uvnitř i vně moskevského státu, dokud nebyla realizována v praxi. Mnohem lépe mohla být uskutečněna logicky nikoli uvnitř carství, ale v sousední, nepřátelské zemi, jakou byla Rzecz Pospolita se svým svévolným panstvím a dravými [Ize také z kontextu interpretovat jako hrabivými – pozn. A. K.] ukrajinskými kozáky.“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *Смутное время Московского государства*, Москва 1894, s. 2).

²³ „Hlavní motivací kozáků nebylo přesvědčení o poslušnosti careviči, spíše to, jaké jim slíboval štědré odměny a šance na bohatou kořist, která plynula z obsazení moskevských měst. Současně, a se stejným úspěchem, se agenti, uchazeči nebo přesněji carevičovi opatrovníci obávali zápороžských kozáků a podobnými sliby je přiměli, aby s nimi pochodovali do moskevského státu.“ (Tamtéž, s. 23).

²⁴ „Zápороžské masy se začaly přesouvat směrem k moskevskému carství jako draví ptáci cítící zdechlinu. Společně s ruskými zrádci činilo množství všech vojenských jednotek pod korouhví druhého Lžidimitrije až 100 000 lidí.“ (Tamtéž, s. 72).

²⁵ Dle Ilovajského byli právě zápороžští kozáci společně s polskými pány označováni jako hlavní nepřátelé pravoslavné církve, a tudíž nepřátelé Ruského carství: „Náboženská řevnivost ve válce s nepřáteli pravoslaví a taktéž krutost Poláků a kozáků v ruské zemi povzbuzovala v lidech zápal pro boj a strach ze zhanobení žen a dětí.“ (Tamtéž, s. 212).

Pro Ključevského představovali kozáci příznivce obou samozvanců (Lžidimitrije I. a Lžidimitrije II.). Jelikož oba lžicary podporovala polská šlechta, považoval historik kozáky za spojence polsko-litevského nepřítele. Ključevskij se zdržel přehnaně kritického přístupu ke kozákům, spíše je viděl jako nezpochybnitelnou oporu samozvanců – narušovatelů carských pořádků ve státě.²⁶

S. F. Platonov zasazoval aktivní účast kozáků již do roku 1604, kdy se objevil Lžidimitrij I. Kozácká motivace přidat se k nepřátelskému vojsku byla podle názoru autora zcela jasná. Dobře si uvědomovali, že polská vojska v čele se samozvancem měla v Ruském carství velkou šanci na úspěch, tudíž se k nim přidávali kvůli kořisti, která mohla z tohoto tažení vyplynout.²⁷ Účast ukrajinských kozáků v tažení Lžidimitrije nehodnotil Platonov negativně, pouze konstatoval, že hlavní síla samozvance se skrývala právě v kozáckých jednotkách, které s ním pochodovaly na Moskvu. Dokonce připustil, že jeho vojsko bylo malé, dokud se k němu nepřidala početná skupina Záporožců.²⁸ Obdobná situace se podle historika opakovala i kolem roku 1607, kdy součástí samozvancova vojska byly taktéž kozácké jednotky přicházející z oblasti Dněpru.²⁹ V kampani druhého samozvance však byla záporožským kozákům věnována menší pozornost. Jeho jednotky byly historikem obecně nazývány jako vojska Poláků a Litevců, kteří podporovali druhého Lžidimitrije ze stejného důvodu jako prvního.³⁰

Pochod ukrajinského hetmana Petra Sahajdačného na Moskvu po boku polského královice Vladislava byl klíčovým okamžikem projevu kozácké opozice vůči moskevskému carství v rámci konce rusko-polské války. Dle Bantyše-Kamenského se v tomto pochodu naplno projevila Sahajdačného povaha. Hetman dle historika

²⁶ V kapitole o samozvanectví lze z Ključevského textu vycítit lehkou narážku na nestálou povahu kozáckého vojska: „Hlavní opora samozvanectví, kozáci, přirozeně chtěli vidět na moskevském trůně svého tušínského cara nebo syna tušínského patriarchy. Když byl však syn zloděje postaven mimo hru o carský trůn, kam se dostal díky kozácké podpoře, kozáci odmítnutím svého kandidáta nijak neutrpěli, když ho Zemský sbor nezvolil.“ (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 56).

²⁷ „K němu se sbíhali různorodí lidé: původní obyvatel Moskvy, vedle něho šlechtic pohrdající vším moskevským, mužik-zloděj utíkající od moskevského režimu a společně s ním vazalský bojarský syn představující jeho opěrný bod; urozený polský rytíř, plný vojenské cti se všemi zvyky své doby a společností, a společně s ním stepní kozák, který neznal jiné zvyky a byl lačný po kořisti. Všechny je však dohromady svedl samozvanec pod jedno velení a pod jeden prapor.“ (ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.*, Ипра 1925, s. 102).

²⁸ „Když nevelké vojsko samozvance překročilo moskevské hranice, na březích Dněpru a Děсны se k němu začaly přidávat stovky a tisíce a už v Černigově měl vojsko o počtu 10 000 kozáků.“ (Tamtéž, s. 103).

²⁹ „Dále se začaly přidávat houfy potulných kozáků z Donu a Dněpru.“ (Tamtéž, s. 130).

³⁰ „O zloději Moskvané mluvili jako o emisaru krále Zikmunda a jeho vojsko už obecně nazývali jako Litevce nebo Poláky.“ (Tamtéž, s. 133).

podpořil polského následníka, který si nárokoval ruský trůn, především z kořistnické motivace a také pro své vlastní potřeby – chtěl si udržet hetmanský stolec na Ukrajině a čerpat výhody od polsko-litevské vlády.³¹

Stejně tak si podle Ustrjalova Sahajdačnyj snažil zajistit přízeň polského krále již od počátku svého zvolení hetmanem a podle toho se dále odvíjela záporožská účast v polských vojenských kampaních. Hetman, podle historika motivovaný touhou zajistit si na Ukrajině neochvějnou pozici, aktivně podporoval polskou zahraniční politiku, především v tažení proti Ruskému carství.³²

Podle Kostomarova záporožští kozáci plynule navázali svou účastí v tažení polských jednotek na své působení ve Smutě. Dle historikova názoru vnímali dněperští kozáci Ruské carství jako nepřítel, na jehož území mohli pořádat kořistnická tažení.³³ Polské spojence viděl Sahajdačnyj jako dlužníky kozáků, neboť ti jim pomáhali nejen v období Smuty, ale podporovali také polskou zahraniční politiku prakticky po celou rusko-polskou válku. Na základě toho hetman znovu podpořil úmysly Vladislava usednout na carský stolec z důvodu vlastního obohacení a válečné kořisti pro Záporožce, kteří by díky spojenci nejen na polském, ale i ruském trůnu dosáhli větších práv a pravomocí na Ukrajině. Sahajdačného hetmanát se měl například stát administrativně samostatným a hetman měl být doživotně zvolen za jediného vládce na Ukrajině.³⁴

S. M. Solovjov popisoval Sahajdačného jako zásadního hráče mezinárodní politiky Polska mezi lety 1617 a 1618. Dle Solovjova byli záporožští kozáci v čele s hetmanem nedílnou součástí vojsk královice Vladislava. U samotného Sahajdačného spatřoval jasnou snahu postavit se ruské vládě po boku polského královice nejen

³¹ „Historie popisující znamenité činy hrdinů však nemůže zakrýt skutky, které jim na slávě ubírají. Konaševyč zdvihl svůj meč v roce 1618 proti svým krajanům. Pomohl s 20 000 kozáky polskému královi Vladislavovi zpusťošit přilehlé osady hlavního města. Dělal to především pro své vlastní výhody, chtěl si udržet hetmanát, proto se snažil zasloužit si důvěru polské vlády, což mu potomci spravedlivě vyčítali.“ (БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, часть вторая, Москва 1842, s. 107).

³² Jimi vybraný hetman Petr Konaševyč Sahajdačnyj dokázal získat uznání Zikmunda III. nejen svým mečem, ale i dalšími významnými službami prokázanými Polsku v čase pochodu na Moskvu v roce 1618 a ještě více pak při obléhání Chotyně [město, které bylo v první polovině 17. století obléháno Turky – pozn. A. K.]. V prvním případě Sahajdačnyj dopomohl i přes neslavný nástup Zikmundovu synovi na ruský trůn, a ještě mu pomohl ke všem výhodám Děulinského příměří.“ (УСТРЯЛЮВ, Н. Г., *Русская История*, часть первая, Санкт-Петербург 1839, s. 218).

³³ „Po moskevské Rusi se potulovalo spousta Čerkasů, kteří byli cizí k moskevskému carství jak v srdci, tak v činech, a byli tudíž připraveni mu škodit.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Богдан Хмельницкий*, Москва 1994, s. 28).

³⁴ Тамтэж, s. 68.

za účelem materiálního obohacení, ale hlavně s vidinou zisku moci na Ukrajině minimálně omezené ze strany polsko-litevského státu. Zápороžci v této chvíli podle historika představovali organizovanou vojenskou masu, avšak jejich motivace táhnout proti moskevskému carovi byla stále ještě z velké části hnána touhou po kořisti.³⁵

Jestliže Solovjov považoval Zápороžce pod velením Sahajdačného za nedílnou součást polsko-litevských vojsk královice Vladislava, podle D. I. Ilovajského byl hetman i z polského pohledu vůdčí osobností tohoto tažení s cílem získat moskevský trůn. Zpočátku popisoval zápороžské kozáky jako divoké bojovníky, kteří plenili města především kvůli kořisti. Viděl Zápороžce jako nedílnou součást polsko-litevského vojska, proto na ně nahlížel stejně negativně jako na samotné polské vojáky. Dále se Ilovajskij domníval, že se v tomto protimoskevském tažení účelně přidali na stranu polsko-litevského státu, protože sám Sahajdačnyj velmi brzy zjistil, že ruský lid je stále ještě poznamenaný nedávnou Smutou a že je nejpříhodnější doba zaútočit na ruskou vládu za účelem územních zisků a kořisti. Prohnanost kozáků pod velením Sahajdačného se dle Ilovajského projevila i ve chvíli uzavírání Děulinského příměří mezi polskou vládou a Ruským carstvím. Sahajdačnyj totiž svým jednáním dokázal, že jeho tažení na Moskvu po boku polských nepřátel bylo motivováno především vlastním prospěchem.³⁶

Dle Platonova byli ukrajinští kozáci nedílnou součástí vojska polského královice. Ve chvíli, kdy Vladislav začal pochodovat na Moskvu se záměrem získat moskevský trůn, polská vláda se automaticky obrátila na kozáky, neboť si byla jista jejich podporou. Ačkoli se podle historika polský následník na útok proti moskevskému carovi začal připravovat již kolem roku 1616, zápороžští kozáci se v této polské opozici objevili až ve finálním tažení Vladislava roku 1618. Za vrchol opozice Sahajdačného

³⁵ СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том IX, Москва 1866, s. 193.

³⁶ D. I. Ilovajskij zmiňuje ve svých textech nejen velké přispění kozáků k uzavření Děulinského příměří, ale také to, že uzavření Olšanské dohody v roce 1617, které bylo výměnou za účast Zápороžců ve vojenských kampaních polsko-litevského státu, slibovalo hetmanovi větší práva a pravomoce na Ukrajině a také větší počet kozáků v kozáckém vojsku: „Už v následujícím roce 1618 se Polákům kozácká pomoc hodila. Bylo známo, že královic Vladislav plánuje pochod na Moskvu ve snaze usednout na ruský trůn. Setkal se však se značným odporem, proto potřeboval podporu. Tu mu poskytl hetman Sahajdačnyj, který přivedl 20 000 kozáků, pomohl mu se ctí ukončit válku a uzavřít pro Poláky výhodné Děulinské příměří. Rozumí se, že těchto 20 000 kozáků, sestavených z různých lidí, převážně z uprchlých rolníků, se nemohlo vrátit na svá předešlá místa, obzvláště ve chvíli, kdy Sahajdačnyj ani tak nevyrostl v očích ukrajinského obyvatelstva, jako si získal uznání u polského krále. Díky tomu vymohl pro kozáky i sebe daleko lepší podmínky a oficiálně se nazýval z královské milosti hetmanem vojska zápороžského.“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том IV, Москва 1890, s. 112).

považoval Platonov jeho výrazné přispění k uzavření Děulinského příměří, které sice znamenalo, že Polsko již dále neusilovalo o moskevský trůn, ale Ruské carství utrpělo územní ztráty, na čemž se podílela i kozácká intervence.³⁷

2.2 Kozáci jako nepřátelé ruského státu do první poloviny 18. století

Kozácká opozice se pro ruskou historiografii 19. století a počátku 20. století stala synonymem zrady ruského cara a vládnoucího systému. Tyto anarchistické motivy se ve druhé polovině 17. století v textech vybraných autorů pojily s obdobím Rujiny. Konkrétně s hetmanem Ivanem Vyhovským a jeho zahraniční politikou, která vyvrcholila aliancí s polsko-litevským státem. Podmínky, které mezi spojenci ustanovila Had'acká dohoda v roce 1658, nesly nezpochybnitelné znaky odporu vůči vládě ruského cara. Druhou a zásadnější etapu kozáckých zmatků představovalo období hetmanátu Petra Dorošenka, především roky jeho aktivní politiky 1665 až 1669. Tajná dohoda s levobřežním hetmanem Ivanem Brjuchoveckým³⁸ a pozdější aliance s Osmanskou říší v roce 1669 zpečetěná Korsunskou dohodou byly pro ruské autory hlavními důvody, proč začali na Dorošenka nazírat jako na symbol kozáckého odporu konce 17. století. Na počátku 18. století jej pak vystřídal hetman Ivan Mazepa a jeho zahraničněpolitická činnost v období Severní války mezi lety 1700 a 1721. Jeho tajná jednání a následná aliance se švédským králem před rozhodující bitvou u Poltavy v roce 1709 hrály zásadní roli při formování pohledu na kozáky jako na protivníky ruské vlády a narušitele jednoty Ruského carství.

D. N. Bantyš-Kamenskij poukazoval na tvořící se kozáckou opozici okolo Vyhovského krátce po smrti hetmana Bohdana Chmelnyckého v roce 1657, kdy se ruská vláda snažila dohodnout podmínky spojenectví s jeho nástupcem. Vyhovskij zcela vypočítavě ubezpečoval cara o své věrnosti ve chvíli, kdy již vyjednával o možné

³⁷ ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Лекции по русской истории*, Санкт-Петербург 1917, s. 334.

³⁸ Ačkoli je Ivan Brjuchoveckij [levobřežní hetman mezi lety 1663 a 1668 – pozn. A. K.] považován taktéž za zrádce carského majestátu, strůjcem zrady a hlavním nositelem motivů opozice byl právě jeho pravobřežní protivník Dorošenko. Ten dokázal tohoto politicky slabého hetmana a levobřežní kozáky přesvědčit, aby se přidali k pravobřežní opozici a dopomohli tak k lehčímu vstupu vojsk na Levobřeží. Tuto teorii prosazoval například Ilovajskij, který Brjuchoveckého sice označil za zrádce, ovšem strůjcem a hlavním symbolem protiruské opozice nazval právě Petra Dorošenka. (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 448–450).

alianci s Polskem. V textech Bantyše-Kamenského byli kozáci ve spojitosti s tajným jednáním označováni jako prospěchářští zrádci s jasným cílem postavit se ruské vládě.³⁹

N. G. Ustrjalov však tyto opoziční tendence mezi Záporožci spatřoval již mnohem dříve, a to ještě za života Chmelnyckého. V posledních letech jeho hetmanátu se mezi kozáky vydělila část staršiny v čele s budoucím hetmanem Vyhovským. Ti začali již koncem roku 1657 otevřeně vyjednávat o možném spojení s polským králem. Dle Ustrjalova to bylo především proto, že se ještě během Chmelnyckého hetmanátu v staršině utvořila skupina kozáků pocházejících z polské šlechty. Ta čekala na příležitost přimknout se znovu k ruskému nepříteli.⁴⁰ Tato tajná vyjednávání o podmínkách aliance vnímal Ustrjalov negativně. Polsko-litevský stát kozákům formálně nabídl výhodnější podmínky, než jaké předložila ruská vláda, což však Vyhovského neopravňovalo k odklonu od cara.⁴¹ Za nezpochybnitelný motiv zrady historik považoval také hetmanovo přistoupení na podmínku podílet se na vojenských kampaních proti Rusku, což záporožské vojsko potvrdilo účastí v Konotopské bitvě roku 1658.⁴²

Dle S. M. Solovjova byla Vyhovského zrada pečlivě plánovaná. Stěžejní byla pro autora taktéž tajná jednání, která hetman vedl ve chvíli, kdy mezi sebou kozáci volili nového nástupce. Úmysl obrátit se zády k ruskému carovi ještě před svým oficiálním zvolením potvrzoval fakt, že již na počátku výběru nového kozáckého velitele varovala promoskevská část kozáků ruskou vládu před záměrem Vyhovského spojit se s Poláky. Již v této době byly Záporožcům předloženy podmínky polského spojení. Vyhovskij vypočítavě zaručil carovi oddanost, aby měl dostatek času

³⁹ Podle Bantyše-Kamenského byla hlavní motivační snaha Vyhovského poškodit svým jednáním ruského cara a zároveň si zajistit čas na vyjednávání co nejlepších podmínek pro sebe a kozáky v rámci kozácko-polské aliance: „Zrádce [Vyhovskij – pozn. A. K.] se nerozpokoval ubezpečit ruského cara o své věrnosti a oddanosti, ačkoli jeho úmysly byly zcela zřejmé [spojit se s Polskem a získat větší pravomocí na Ukrajině – pozn. A. K.]“ (БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, Москва 1830, s. 223).

⁴⁰ Dle Ustrjalova tuto propolskou opozici zformovala zahraniční politika Bohdana Chmelnyckého. Kozácká staršina, do které v té době patřil i Vyhovskij, se nesouhlasně stavěla ke spojení s ruským carem, a tudíž bylo logické, že se, především v roce 1657, kdy hetman Chmelnyckij zemřel, snažila získat nového spojence: „A mezitím se za Dněprem objevil další hetman, na oko věrný carovi, ale již dávno domluvený s Polskem. Začala se tak krvavá bitva. Hetman, který se chtěl udržet u moci, podpořen moskevským dvorem, se přidal na stranu Polska v touze porazit nepřítele [Ruské carství – pozn. A. K.] jen kvůli svým výhodám.“ (УСТРЯЛЮВ, Н. Г., *Русская история, часть первая*, Москва 1855, s. 234).

⁴¹ Dle Ustrjalova podmínky obsahovaly větší počet povolených kozáků v registru, který polská vláda podpořila rozšířením pravomocí hetmana, což z kozáckého velitele učinilo takřka neomezeného vládce na ukrajinském území a rovnoprávného polského spojence. (Tamtéž, s. 234).

⁴² Tamtéž, s. 235.

na vyjednávání s Polskem.⁴³ Ačkoli Solovjov pokládal intriky, které doprovázely zvolení nového hetmana, za zcela běžnou věc tohoto období, negativně se stavěl k postranním úmyslům Vyhovského, které jednoznačně od začátku směřovaly k cílené zradě ruského cara.⁴⁴ Přístup k postavě hetmana ze strany D. I. Ilovajského byl, stejně jako u Solovjova, již od počátku negativní.⁴⁵ Kozáckou opozici však demonstroval na konkrétní motivaci, která vedla Vyhovského ke zradě. Carovy podmínky spojení se Zápороžci rozhodně nebyly tak nelidské, aby hetmana donutily hledat jiného spojence. Ruská vláda logicky požadovala přítomnost svých vojsk ve velkých městech Ukrajiny, která by však nadále zůstala pod svrchovanou mocí hetmana a kozáků.⁴⁶ Navíc dle historika byla jeho zrada natolik promyšlená, že do ní neváhal zapojit i ukrajinské duchovenstvo, které naoko přísahalo věrnost carovi a příklon k moskevskému patriarchátu ve chvíli, kdy již dávno probíhala jednání s protistranou.⁴⁷

Nový pohled na Vyhovského odklon od Ruska přinesl S. F. Platonov. Na rozdíl od předchozích autorů pro něj nebyla hetmanova zrada tolik nepochopitelná. Dobu po Chmelnyckého smrti totiž vnímal jako období chaosu a v kozácích viděl nebezpečný element a nespolehlivého spojence pro Ruské carství.⁴⁸ Snaha spojit kozácké území s Ruskem představovala pro Platonova jedinou možnost, jak ochránit Ukrajinu proti hrozbě nepřátelských sousedních států. Hlavní prvky zrady pak spatřoval v podmínkách, na které Vyhovskij přistoupil v rámci Haďacké smlouvy s Polskem,

⁴³ Prvky zrady historik spatřoval též v tom, že budoucí hetman ještě před svým zvolením otevřeně doporučil carovi vybrat po smrti Chmelnyckého jeho syna Jurije. U něho si dobře uvědomoval, že není schopen vést tak silnou národní politiku jako jeho otec, a tudíž byl Vyhovskij jediným vhodným kandidátem na budoucího hetmana. Byl si dle Solovjova plně vědom zrady, již se dopouští vůči carovi. Ve chvíli, kdy mu již z polsko-litevské strany byly sděleny podmínky spojení, nechal vzkázat do Moskvy, že jeho oddanost carovi je nezpochybnitelná, což jasně dokazovalo, že chtěl získat čas pro vyjednávání s Poláky: „Vyhovskij sám nechal poslat vzkaz, že ačkoli k němu polský král z vychytralosti vyslal družinu s podmínkami spojení, on neochvějně stojí za carem, a pro takové nepravosti není v zápороžském vojsku místo.“ (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 217).

⁴⁴ Tamtéž, s. 218–220.

⁴⁵ ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 207.

⁴⁶ Поважский podotýkal, že přítomnost ruských vojsk měla sloužit nejen ke správě území, ale především k ochraně obyvatelstva před nepřáteli: „Ale tyto poměry se Vyhovskému vůbec nezamlouvaly. Ten se totiž cítil být samostatným neomezeným vládcem Ukrajiny. V tomto ohledu našel naprostou podporu u plukovníků, kteří ho obklopovali, a dalších vojenských důstojníků, již byli zvyklí obohatit se všemi způsoby pomocí obyčejných kozáků, měšťanů a velvyslanectví. Vyhovskij neodmítl splnit přání panovníka, ale odložil to a zřejmě chtěl získat čas.“ (Tamtéž, s. 208).

⁴⁷ „[Car – pozn. A. K.] Očividně oddaně věřil slovům hetmana a metropolity a nevěděl, že oba jsou již dávno v tajném spojení s polským králem a jeho pány. Ti se snažili pomocí těchto dvou zrádců navrátit Malorusko znovu pod polské jho. A Vyhovskij se ještě navíc spojil s krymským chánem, kterého požádal o pomoc proti Moskvě.“ (Tamtéž, s. 210).

⁴⁸ ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Лекции по русской истории*, Санкт-Петербург 1917, s. 382–383.

a především pak v jeho souhlasu s účastí kozáckých vojsk v polsko-litevských kampaních proti Rusku.⁴⁹

Negativní postoj kozáků vůči carovi se dle analyzovaných historiků formoval po uzavření Andrušovského příměří v roce 1667. Rané prvky vznikajícího odporu na Pravobřeží viděl Bantyš-Kamenskij ve snaze Dorošenka přesvědčit levobřežní kozáky v čele s Brjuchoveckým, že polsko-ruské příměří znamená zradu pro celé ukrajinské kozáctvo. Car prý na podmínky příměří přistoupil s cílem omezit s pomocí Polska kozácká práva na minimum. Ačkoli bylo dle historika toto tvrzení nepodložené, dokázalo levobřežního hetmana přesvědčit k odklonu od ruského spojence.⁵⁰ Také Ustrjalov připouštěl, že zárodky odporu proti ruské vládě se na Pravobřeží utvořily krátce po uzavření polsko-ruského příměří. Na prvopočátky těchto tendencí však hleděl velmi nekompromisně. Připouštěl, že carovy kroky mohly mezi kozáky vyvolat strach, současně však tvrdil, že jednání ruské vlády mělo vyšší smysl než omezení kozáckých pravomocí na Ukrajině, tudíž ke spiknutí obou hetmanů nebyl jediný důvod.⁵¹ Stejný názor na budování opozice se objevuje také v Kostomarovových textech. Hetman Brjuchoveckij navíc uvěřil Dorošenkovým slibům, že pokud zradí Moskvu, bude mu postoupeno celé Pravobřeží. V tomto konání Kostomarov viděl jednoznačný motiv kozácké zrady, jelikož se Dorošenko přes slabého hetmana snažil získat levobřežní kozáky na svou stranu a pomocí nich tak zlepšit podmínky k napadnutí Moskvy.⁵²

S. M. Solovjov a D. I. Ilovajskij spatřovali Dorošenkovu zradu především v ukrajinsko-tureckém spojení, které vyvrcholilo Korsunskou dohodou. První opoziční tendence viděl Solovjov u pravobřežních kozáků kolem roku 1668, ačkoli i u něj převládl názor, že veškerá Dorošenkova protiruská činnost pramenila z uzavření Andrušovského míru a z toho, že Moskva se musela vypořádat s následky polsko-ruské války. Právě kvůli tomuto načasování byla dle autora jasná hetmanova touha obohatit se

⁴⁹ „Pomalu se vyrovnávala s úkolem v Malorusku [Moskva s úkolem připojit Ukrajinu, především její levobřežní část, k Rusku – pozn. A. K.]. Vyšší vrstva obyvatelstva se obracela spíše na Polsko, k tomu jejich centru aristokracie. Navzdory neustálým problémům, zradě Malorusů, Moskva lpěla na získání tohoto území a stále více a více ho k sobě připojovala [zejména levý břeh Dněpru – pozn. A. K.]. Již v roce 1657 o sobě začala kozácká staršina nechávat slyšet. Po smrti Bohdana Chmelnyckého byl hetmanský stolec zachvácen úředníkem Ivanem Vyhovským, mužem polských sympatií, zástupcem staršiny.” (Tamtéž, s. 385).

⁵⁰ БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, Москва 1830, s. 328.

⁵¹ УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская история*, часть первая, Москва 1855, s. 337.

⁵² КОСТОМАРОВ, Н. И., *Руина, Мазепа, Мазепинцы. Исторические монографии и исследования*, Москва 1995, s. 193–194.

na oslabeném Ruském carství a mít tak větší šanci zmocnit se Levobřeží.⁵³ K jednání Dorošenka, v návaznosti na toto rusko-polské příměří, se Solovjov stavěl velmi negativně. Car se podle jeho názoru s Polskem smířil také z toho důvodu, aby ulevil ukrajinskému obyvatelstvu od příkoří rusko-polského konfliktu. Kozáci však tento vstřícný krok použili proti němu, zejména pak Dorošenko chtěl využít situace k získání spojenců pro své tažení proti levobřežním kozákům a Ruskému carství.⁵⁴

Stejně jako Solovjov i Ilovajskij spatřoval opoziční tendence pravobřežních kozáků především v alianci s Osmanskou říší.⁵⁵ Za vrcholné motivy záměrného odklonu od Moskvy pak označoval konkrétní body Korsunské dohody. Zásadní pro něj bylo ujednání, že Dorošenko bude se svým pravobřežním vojskem Osmanské říši k dispozici ve chvíli, kdy se turecký sultán rozhodne pro vojenskou kampaň proti Ruskému carství. Díky tomuto bodu se pak k Dorošenkovi během vojenského tažení proti levobřežní Ukrajině připojila turecká vojska, což dle Ilovajského jasně dokazovalo, že Korsunská dohoda tuto podmínku obsahovala.⁵⁶

V. O. Ključevskij posuzoval Korsunskou dohodu a její důsledky pro kozáky spíše z pohledu, jak byla tato dohoda důležitá pro Moskvu. Dle něho bylo důležité uzavřít toto příměří s největším protivníkem Ruska – polsko-litevským státem. To bylo z pohledu Ruska logicky důležitější než vyjít vstříc nesplnitelným požadavkům Dorošenka.⁵⁷ Navíc dle historika i samotná vláda považovala kozáky za nestálé

⁵³ Solovjov označoval za zrádné již jednání pravobřežních kozáků na přelomu let 1667 a 1668, tedy ještě před uzavřením Korsunské dohody s Osmanskou říší v roce 1669. Dorošenkovi vyčítal jeho prohnatost. Hlavní opoziční tendence pak spatřoval v jeho zahraniční politice vůči Osmanům a v intrikách, kterými se snažil přiklonit na svou stranu Brjuchoveckého s Levobřežím. Načasování dle Solovjova nebylo náhodné: „Ve chvíli těžké situace pro Moskvu, z jedné strany končící třináctiletá válka, z druhé strany stav v církvi. Na konci ledna 1667 poslové Záporožců požádali o pomoc proti pravobřežním zrádcům, aby nepřistoupili na podmínky krymského chána. Tataři se chtějí jen obklopit mírem a pak se zrádci napadnout maloruská města.“ (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том XII, Санкт-Петербург 1866, s. 169–170).

⁵⁴ „Nepřátelství obyvatel vůči velitelům Moskvy a vojákům – to všechno bylo využíváno pravobřežním soupeřem Brjuchoveckého Petrem Dorošenkem. Usadil se ve staré hetmanově rezidenci Čyhyryn, odtud poslal své agenty a stanové vozy na levý břeh Ukrajiny a zmátl kozáky pověstmi o tom, že Moskva se svolením Brjuchoveckého téměř rozdrtila jejich práva a svobody.“ (Tamtéž, s. 171).

⁵⁵ ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 255.

⁵⁶ Tamtéž, s. 256–257.

⁵⁷ O konkrétních nesplnitelných požadavcích kozáckého hetmana se Ključevskij podrobněji nevyjadřoval. Narážel však na skutečnost, že Dorošenko se snažil z nenávisti k Polsku přivést jako spojence Moskvy Osmanskou říší. Avšak to bylo dle historika nemyslitelné, Turci představovali pro ruskou vládu daleko větší potenciální nebezpečí než polský soused: Dorošenko není kritizován jako zrádce, ale v textu je nastíněno, že měl zcela nerealizovatelné požadavky na moskevskou vládu a snažil se narušit Andrušovský mír kvůli nenávisti k Polsku a ze strachu z vlastního omezení. Přidal se proto k Tatarům, kteří podle Ključevského představovali pro Moskvu daleko větší hrozbou než Polsko, které bylo vázáno mírem. (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть IV, Санкт-Петербург 1918, s. 107).

a nespolehlivé spojení, tudíž neměla jediný důvod, proč vést svou zahraniční politiku ve vzájemné shodě s ukrajinských vojskem.⁵⁸

Kozácká opozice v čele s Ivanem Mazepou se dle Bantyše-Kamenského začala tvořit kolem roku 1707. Historik sice přesně neuvedl, z jakého popudu Mazepova nevole vůči carovi vznikla, ale již v tomto období nazýval hetmana zrádce a zaprodaným přítelem ruského cara.⁵⁹ Nositelem motivu opozice vůči ruské vládě byla podle Bantyše-Kamenského společně s Mazepou také kozácká staršina. Aby získali podporu záporožského vojska, uchýlili se hetman a staršina kolem roku 1708 k intrikám s cílem přesvědčit Záporožce, že car již není jejich přítelem a že je třeba najít jiného spojence, který nebude kozáky vykořisťovat. Avšak sám hetman současně cara tajně přemlouval, aby co nejvíce omezil práva vzpurných Záporožců a posílil jeho pravomoci, což mu mělo zajistit sympatie u nižších vrstev kozáctva, před kterými se snažil vystupovat jako ochránce proti ruské zloůli.⁶⁰ Ustrjalov začal Mazepu vnímat jako zrádce ruského cara kolem roku 1708. Hetmanovu zradu před rozhodující Poltavskou bitvou pak považoval za zcela logickou – ruská tažení v prvních letech válečného konfliktu nebyla úspěšná a Mazepa chtěl být na straně předpokládaného vítěze.⁶¹ Hlavní motivací mu bylo jednoznačně vlastní obohacení, jelikož ze strany švédského spojence mu byla přislíbena nejen neomezená moc na Ukrajině, ale také vliv na nově dobytých územích.⁶² Zrada byla dle Ustrjalova o to horší, že Mazepa svým

⁵⁸ „Ordin-Naščokin [významný diplomat a zahraničněpolitický činitel v období vlády cara Alexeje I. Michajloviče. Značně napomohl uzavření Andrušovského příměří mezi Ruským carstvím a polsko-litevským státem – A. K.], který našeptával moskevskému carovi i jeho synovi, tleskal úzké alianci se staletým nepřítelem, a dokonce snil o dynastické unii s Polskem, učinil v zahraniční politice Moskvy extrémně ostrý obrat. Měl vlastní myšlenky, které odůvodňovaly takovou změnu v průběhu věci. V jeho očích představovala maloruská otázka zatím jen druhořadou záležitost. Pokud, jak napsal, Čerkasové (kozáci) podvádějí, stojí za to jim ustoupit?“ (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть IV, Санкт-Петербург 1918, s. 108).

⁵⁹ Bantyš-Kamenskij v tomto roce ještě otevřeně nemluvil o Mazepovi jako o spojenci Švédska. Konstatoval však, že kolem roku 1707 se hetman svými úmysly přiřadil ke svým předchůdcům, jako byl Vyhovskij, Brjuchoveckij a Dorošenko, tudíž ke zrádcům ruského cara. (БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *Жизнь Мазепы*, Москва 1834, s. 48).

⁶⁰ „Zákeřný hetman ujišťoval Záporožce, že jedině on [Mazepa – pozn. A. K.] může kozákům navrátit ztracená práva. Přesvědčil je, že car je nenávidí, že je chce co nejvíce omezit. A po válce se Švédy je zamýšlí vyhubit. Přitom k tomuto činu sám Mazepa cara přemlouval.“ (Tamtéž, s. 50).

⁶¹ „A v ten samý moment se objevil další nepřítel, o to nebezpečnější, že tajně intrikoval s nepřítelem a nabídl mu veškeré své prostředky. Byl to hetman Maloruska Ivan Mazepa.“ (УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская история*, часть вторая, Москва 1882, s. 56).

⁶² „Zrada mohla mít o to horší následky, když přemýšlel vydat Ukrajinu nepřátelům Ruska. Aniž by myslel na to, co to může přinést jeho domovině, soustředil se jen na vlastní ambice. Domluvil se tajně s králem Stanislavem, že v rozhodující moment se maloruské pluky přidají ke Karlovi, až potáhne do Ruska, a potom zůstanou v poddanství Polsku. Hetman sám pak dostane Vitebsk, Polock a bude mu udělen titul vévody Kuronského.“ (Tamtéž, s. 56).

spojenectvím otevřeně podpořil švédský úmysl táhnout na Ruské carství, a tudíž narušit jeho integritu a získat ruský trůn pro švédského krále.⁶³

Kostomarov byl z hlediska hetmanovy motivace mnohem konkrétnější. Hlavním cílem Mazepy bylo především obohatit se na úkor všech zúčastněných stran. Byl si dobře vědom, že Moskva již kozákům nevěří, a ačkoli byl carovým přítelem a spojencem, jeho pravomoci byly omezeny, což se ambicióznímu hetmanovi příliš nelíbilo. Kostomarov připouštěl, že vztahy Mazepy s ruským carem byly ještě v roce 1708 v pořádku. Do Moskvy se sice dostávala udání, že hetman tajně jedná se švédským králem, car ale tato varování nebral vážně.⁶⁴ Falešné pak bylo především Mazepovo počínání během válečného konfliktu.

Ilovajskij vnímal celou kozáckou Ukrajinu jako problematické prostředí, ve kterém hráli kozáci roli konfliktních obyvatel, již se snažili obohatit nejenom na úkor místních, ale také v rámci mezinárodní politiky kozáckých hetmanů.⁶⁵ Nedůvěřivě se k Mazepovi stavěl i z hlediska nedávné kozácké Rujiny, za posledního opravdového spojence Moskvy považoval Bohdana Chmelnyckého, jinak pro něj kozácké hnutí v první polovině 18. století představovalo nespolehlivý element, což se Mazepovou zradou cara jen potvrdilo.⁶⁶ Samotného hetmana však Ilovajskij neviděl jako zrádce od počátku. Dokonce připustil, že byl opravdu oddaným služebníkem a přítelem moskevského cara až do chvíle, než u něho převážila touha po moci a pocit ohrožení hetmanské pozice, což plynulo z neúspěchu ruské armády. Právě snaha získat větší moc a obava o budoucnost vlastního postavení na Ukrajině podle Ilovajského představovaly hlavní motiv Mazepovy zrady.⁶⁷ Ključevskij spojoval negativní roli Mazepy především

⁶³ Tamtéž, s. 57–58.

⁶⁴ КОСТОМАРОВ, Н. И., *Мазепа*, Москва 1882, s. 347.

⁶⁵ „Podrobně jsme se zabývali událostmi v Malorusku a viděli, jaké zvláštní a smutné podmínky v této zemi panovaly. Sledovali jsme velký převrat a náhlou změnu vládců. Místo předchozích polských pánů a propolsky orientovaných vůdců se na první místo dostalo kozácké vojsko se svými náčelníky a hlavním představitelem kozácké moci – hetmanem. Vojsko tvrdě zacházelo s místním obyvatelstvem, jak s měšťany, tak rolníky. Hetmani už nehleděli na potřeby vojska a cílili především na své vlastní obohacení, tu prostřednictvím Polska, tu prostřednictvím Moskvy.“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 522–523).

⁶⁶ Tamtéž, s. 523.

⁶⁷ Ilovajskij tvrdil, že právě otázka, co se s hetmanem stane, pokud švédský nepřítel porazí ruského cara a potáhne na moskevského spojence, byla pro Mazepu klíčová. Uvědomoval si, že celá tato situace by byla pro Ukrajinu kritická, ale převážil u něj strach o vlastní pozici. Zajímavým postřehem bylo také to, že byl dle historika ke zradě předurčen svým původem a společností, ve které se pohyboval: „Mazepa nebyl představitelem té masy maloruského obyvatelstva, která vše odvozovala od pravoslavné víry a pro kterou nebylo přípustné, že by navazovala vztahy s nějakým jinověrcem nebo Polákem-katolíkem, nesmířitelným nepřítelem, pro kterou spojení s Polskem bylo nemyslitelné. Mazepa byl zejména

s rokem 1708. Hetmanovu zradu příliš detailně nevylicil, avšak po celé toto období, až do Poltavské bitvy, jej označoval za neužitečného zrádce s touhou po vlastní moci.⁶⁸ Pro Ključevského totiž představovalo ukrajinské kozácké vojsko a jeho hetman nedílnou součást ruské armády, které do ní bylo zahrnuto reformou armády v 80. letech 17. století, nedlouho před nástupem Petra I. na carský stolec. Proto byla také zrada Mazepy a přechod části vojska a kozácké staršiny na stranu Švédů o to nepochopitelnější.⁶⁹

S. F. Platonov více než samotnou podstatu Mazepovy zrady hodnotil celkové nálady, které na Ukrajině v době Severní války panovaly. Dále se soustředil na důvody hetmanovy opozice vůči carovi. Hlavní motivaci viděl nejen v touze po moci, ale do jisté míry také v obavách o budoucnost Ukrajiny. Ukrajinské obyvatelstvo špatně snášelo silný vliv ruských vojsk na svém území. Přestože byla země připojena k Ruskému carství, panovaly mezi obyvateli protiruské nálady a car se logicky obával, že by protivníci využili konflikt Severní války k opětovným snahám o revoltu.⁷⁰ Samotná opozice vedená Mazepou se začala formovat kolem roku 1707, kdy na tajná jednání hetmana se Švédy začala upozorňovat udání přicházející do Moskvy. Hlavní příčinu příklonu ke švédskému spojenci viděl Platonov v tom, že si hetman vybral stranu, u které předpokládal, že v rusko-švédském konfliktu zvítězí, neboť pro něho bylo dobré stát na straně vítěze. Dobře si uvědomoval, že právě takové spojenectví mu zajistí potvrzení hetmanských pravomocí a neomezenou vládu nad Ukrajinou, což mu Karel XII. při vyjednávání přislíbil.⁷¹

představitelem pokolení nestálých Čerkasů [označení pro kozáky – pozn. A. K.]. V mládí sluha polského krále, pak přivlečen mezi kozáky, sluha Dorošenka a spojenec tureckého sultána, sluha Samojlovyče, pak přísahal věrnost Moskvě. Měnil strany tak často, že se to stalo jeho obyčejem.“ (Tamtéž, s. 523–524).

⁶⁸ КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть IV, Санкт-Петербург 1918, s. 243.

⁶⁹ Tamtéž, s. 244.

⁷⁰ „Malorusko žilo v druhé polovině 17. století, od doby připojení k Moskvě do doby nástupu Petra, neutěšeným životem, který doprovázel rozklad ve společnosti a protesty napříč všemi sociálními třídami. Úkolem Moskvy bylo všechny tyto protesty zastavit, což se jim ne u všech podařilo. Jestli nižší vrstvy obyvatelstva byly smířeny s výměnou polské nadvlády za ruskou, tak vyšší třída – kozácká staršina – spíše toužila zaujmout místo polských pánů a vládnout neomezeně. (ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Лекции по русской истории*, Санкт-Петербург 1917, s. 468).

⁷¹ „Jestliže se Malorusko včas přidá na stranu vítěze, bude zabezpečena budoucnost a vysoké postavení hetmana. Jen na základě této úvahy podle našich historiků Mazepa zradil Moskvu a přidal se na stranu Karla.“ (Tamtéž, s. 470).

3. Motiv kozáků jako obránců pravoslaví

3.1 Kozáci jako obránci pravoslavné víry do první poloviny 17. století

V rané fázi formování kozáckého hnutí se motivy obránců pravoslaví v ruské historiografii 19. století a počátku 20. století spojovaly především se dvěma konkrétními etapami, a to s povstáními záporožských vůdců Kryštofa Kosynského a Severyna Nalyvajka, kteří vedli ozbrojená tažení proti polsko-litevskému státu mezi lety 1591 a 1596. Právě v nich ruští historici spatřovali zárodky boje za pravoslaví a v hetmanech pak symboly obránců pravoslavné církve konce 16. století. Druhou, a pro ruskou historiografii zásadnější, etapou pak bylo období hetmanátu Petra Konaševyče Sahajdačného, vůdce záporožských kozáků mezi lety 1616 a 1622. Především jeho vstup se záporožským vojskem do Kyjevského bratrstva v roce 1620 začal být ruskými historiky interpretován jako vrcholný moment pro formování kozáků jako ochránců pravoslavných tradic a garantů obnovy hierarchie pravoslavné církve do první poloviny 17. století.

Zárodky religiózních bojů na Ukrajině bylo dle Nikolaje I. Kostomarova možné spatřovat již v druhé polovině 16. století, koncem tohoto století se pak tomuto motivu ve své práci věnuje mnohem intenzivněji.⁷² Ve chvíli, kdy byla přijata Brestská unie, začalo zcela logicky docházet ke vzájemným střetům mezi jednotlivými vrstvami s odlišným vyznáním. Z pozice pravoslavných věřících lze tyto střety označit za boj za tzv. staré pořádky a tradice.⁷³ Pro Kostomarova kozáci představovali jednu z možných alternativ způsobu obrany pravoslaví. Podle historikova mínění se k pravoslavné opozici složené z ukrajinské šlechty, měšťanstva a duchovních často přidávali spíše pod vlivem nastalé situace. Kozáckou sílu nepodceňoval, a stejně tak ani jejich ideály, které se dle jeho názoru začaly na konci 16. století vyjasňovat a ubíraly se stále více náboženským, nikoli politickým směrem. Historik Ključevskij názor Kostomarova sdílel s tím rozdílem, že přikládal roli kozáků jako obránců pravoslavných

⁷² КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том I, Санкт-Петербург 1915, s. 545.

⁷³ „Od těch dob, kdy historické události dovedly ruské země ke sjednocení, a nakonec k připojení k Polsku, objevil se v nich boj mezi řeckou a římskou bohoslužbou. Na jedné straně byla většina místního obyvatelstva a starých zvyků z minulosti. Na straně druhé pak působil vliv vládnoucích osob a prostředky západního vzdělání.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого*, Санкт-Петербург 1870, s. 56).

tradic mnohem větší váhu než Kostomarov a často kozácké vojsko označoval za jedinou možnost obrany pravoslaví.⁷⁴ Bylo to také z toho důvodu, že vláda polsko-litevského státu se obávala stále se zvětšujícího počtu kozáckých vojsk, což si odpůrci unie dobře uvědomovali.⁷⁵ Polská vláda se musela vyrovnat především s napadáním pohraničních oblastí a loupeživým charakterem těchto útoků. V 90. letech 16. století se k těmto obavám přidala ještě náboženská rovina, která jako by kozáckou urputnost atakovat nepřátelské državy ještě umocnila.⁷⁶ Navíc dle Ključevského došlo poprvé také k tomu, že se ke společnému boji za zachování pravoslavných tradic sblížily takové vrstvy obyvatelstva, které měly zcela odlišné ideály.⁷⁷

Na události spojené s uzavřením Brestské unie přímo reagovalo první organizované povstání s religiózním motivem vedené Kryštofem Kosynským. V postavě Kosynského Kostomarov spatřoval hned několik motivů, které se v jeho povstáních opakovaly. Byla to především touha odtrhnout ukrajinské země od nadvlády polsko-litevského státu a vytvořit hierarchizovanou samostatnou kozáckou společnost.⁷⁸ Vyzdvihování religiózních motivů bylo však před těmito cíli upozaděno, mimo jiné také

⁷⁴ Dle Ključevského se ukrajinská šlechta, která nepřijala katolickou víru a postavila se na stranu pravoslaví, obrátila společně s měšťanstvem a rolnickým obyvatelstvem a v neposlední řadě s duchovenstvem na kozáky jako na jedinou možnou podporu své víry. „Tato neočekávaná role byla předurčena kozákům druhou unií [druhou unií nebo také unií církevní byla autorem myšlena Brestská unie uzavřená roku 1596 – pozn. A. K.], která byla uzavřena 27 let po té politické [Lublinská unie uzavřená roku 1569, která spojila Polské království a Velkoknížectví litevské v jeden státní útvar – pozn. A. K.]. Připomenu mimochodem hlavní události, které přispěly k této skutečnosti. Pravoslavná církev přestala být církví zákonnou, povolenou státem. Řadové pravoslavné duchovenstvo smrtí dvou episkopů, kteří nepřijali unii, zůstalo bez archijerejů, ruské měšťanstvo ztratilo politickou oporu s hromadným přechodem pravoslavné šlechty na stranu unie a katolickou víru. Zůstávala tak jediná síla, u které duchovenstvo a měšťanstvo mohly hledat ochranu – kozáci, jejichž řady doplňovalo rolnictvo.“ (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. И., *Курс русской истории*, часть III, Москва 1923, s. 139).

⁷⁵ „S pravoslavnými bylo nařízeno jednat jako se zločinci, jejich pronásledování bylo dokonce uzákoněno. Ale toto královské nařízení nemohlo být aplikováno v plném rozsahu na celé území. Trestat plošně veškerou opozici unie bylo nemožné, protože některé vrstvy [kozáci – poznámka A. K.] byly velmi silné a naopak vláda byla velmi slabá.“ (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 60).

⁷⁶ „Stát sice na první pohled nad kozáky vítězil, ale i tato vláda v sobě nosila hluboké rány, které se neustále prohlubovaly. Slabinou vlády bylo to, že neměla možnost bránit své pohraniční území proti násilí ani vlastní armádou, která nedostávala žold, a proto rabovala také. V období kozáckých povstání, co kozáci nevzali, vzali vojáci. Tak vypadaly počátky náboženského boje způsobené unií, která zapříčinila pronásledování pravoslavných.“ (Tamtéž, s. 61).

⁷⁷ „Církevní unie tyto sociální vrstvy nespojila, ale dala jim nový stimul ke společnému boji a lepšímu vzájemnému pochopení. Kozákovi i nevolníkovi bylo lehké vysvětlit, že církevní unie je svaz polského krále, pána, kněze a jejich vyzvědače Žida proti ruskému bohu, kterého měl za úkol ochraňovat každý Rus.“ (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 139).

⁷⁸ „Kosynskij už dávno plánoval odtrhnout Rus od Polska, zrušit na jejím území aristokratické pořádky a vést kozáckou společnost tak, aby si všichni byli rovni a měli stejný podíl v zemi.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том I, Санкт-Петербург 1915, s. 546).

z toho důvodu, že hetman Kosynskij pocházel dle Kostomarova z pravoslavné rodiny a byl pravoslavného vyznání.⁷⁹ Ključevskij považoval Kosynského povstání pouze za kořistnické útoky na nepřátelskou zemi, jejichž účelem bylo především obohacení.⁸⁰ Avšak po roce 1592 již hetmana označil za ochránce pravoslavných hodnot, což dokázal i tím, že pozdější velitele kozáckých vojsk Hryhorije Lobodu a především pak hetmana Severyna Nalyvajka považoval za přímé následovníky Kosynského myšlenek.⁸¹ Motiv obrany pravoslavné víry se v období povstání hetmana Nalyvajka v ruské historiografii stal daleko intenzivnějším než v povstáních předchozích. Dle Solovjova Nalyvajko velmi často hrozil svým nepřítelům, v tomto případě polské vládě, že narušování práv ukrajinského obyvatelstva, a především potlačování pravoslavné víry by se mohlo v budoucnu obrátit proti nim.⁸² Potírání pravoslaví ze strany polsko-litevského státu, konkrétně ze strany krále Zikmunda III. Vasy, bylo pro Nalyvajka tak vážné, že dokonce hrozil polskému státu smutou, bezvládním, které nastalo v Ruském carství po smrti Ivana IV. Hrozného. Polsko-litevský stát varoval, že v těchto těžkých dobách si nikdo, ani vláda, nemůže být jistý svou pozicí, tím méně, když nedodrží své slovo.⁸³ Právě Nalyvajko a Loboda, kterého viděl historik Dmitrij Ivanovič Ilovajskij spíše jako vedlejší postavu kozáckých povstání, ukázali kozákům nový směr jejich boje proti polsko-litevskému státu a dle autora až právě Nalyvajko rozšířil kozácká povstání

⁷⁹ КОСТОМАРОВ, Н. И., *Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого*, Санкт-Петербург 1870, s. 56.

⁸⁰ „Raná kozácká povstání proti Řeči Pospolité nesla čistě sociální, demokratický charakter bez sebemenšího religiózně-národního odstínu. V prvním z nich byl cizí vůdce, z pro kozáky nepřátelského prostředí, který zradil svou zemi i přesvědčení, polský šlechtic Kryštof Kosynskij.“ (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 143).

⁸¹ „V jeho díle pokračovali Loboda a především Nalyvajko, kteří do roku 1595 pustošili pravobřežní Ukrajinu. Konečně se mezi těmito prodejnými šavlemi bez boha a domoviny objevil náznak nábožensko-národnostního citění, a tak se mohli stát obránci západoruského pravoslaví.“ (Tamtéž, s. 143).

⁸² Aby historik Solovjov podložil svá tvrzení, pracoval s dobovými prameny, v tomto případě s listinami, které byly adresovány hetmanem Nalyvajkem polskému králi Zikmundovi III. Hetman v nich velmi často na polského panovníka apeloval, aby dodržoval nařízení, která slíbil, a především aby se nevměšoval do náboženské otázky tehdejší Ukrajiny: „A Vaše královská Milost, která si uvědomuje násilí, jež je vedeno proti nám, a narušování našich práv, nedbá na své záruky, že naše práva nenaruší, ale naopak je zvětší a rozšíří. Krom práv nám odmítáš také naši pravoslavnou víru a chceš nám nutit své biskupy víry jiné. A těmto jinověrcům povoluješ páchat na nás násilí a prolévat krev těch, kteří nechtějí přestoupit na jejich víru, okrádat je a z jejich usedlostí je vyhnět.“ (СОЛЮБЪЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 64).

⁸³ „Kvůli pravoslavné víře nám bereš naše práva, bereš nám naši svobodu a tím i právo na vyznání: tím svou přísahu porušuješ. A i když jsi předtím udělal vůči nám dobré skutky, nynějším chováním vše ničíš. Nejenže tím trpím já, ale vidím, že to jednou povede ke smrti celé polské koruny. Nikdo nemá jistotu svých práv a svobod, takže brzy může přijít smuta.“ (Tamtéž, s. 66).

o motiv religiózní.⁸⁴ Hetmanova povstání, jak Ilovajskij pokračoval, byla pouze počátkem náboženských bojů kozáků proti polsko-litevským utlačovatelům, které pokračovaly minimálně do první poloviny 17. století. Jejich povstání spíše jen předurčila směr kozáckých bojů, kdy se obrana pravoslavných tradic stávala stále viditelnějším motivem.⁸⁵

Naopak přístup k postavě hetmana Sahajdačného se od pojetí předchozích velitelů kozáckých vojsk viditelně odlišoval. Sahajdačnyj byl historiky popisován jako osvícený vzdělanec, který zpočátku místo povstání proti nepříteli raději volil příměří a ústupky. Analyzovaní historici mu tudíž kromě bojové obratnosti přisuzovali také chytrost, chválou nešetřili ani na jeho šlechtický původ. Bantyš-Kamenskij pak neopomíjel ani jeho duchovní sílu, která ho předurčila k roli patrona pravoslavné církve.⁸⁶ Tato role mu však rozhodně nebyla přisuzována od počátku. Podstatnou část svého života strávil ve službách polského krále Zigmunda III. Vasy a jeho syna Vladislava, pozdějšího polského krále Vladislava IV. Vasy, pro které dosáhl mnoha převážně vojenských úspěchů. Historik Ustrjalov dokonce naznačil, že Sahajdačného s králem Zigmundem pojilo v jistém slova smyslu přátelství. Tyto dobré vztahy pokračovaly i s královým synem Vladislavem, pod kterým Sahajdačnyj bojoval v několika významných bitvách.⁸⁷ Ve výčtu hetmanových úspěchů na bitevním poli ve službách polské vlády nezaostávali ani historici Kostomarov⁸⁸ a Solovjov⁸⁹, kteří roli

⁸⁴ „Během dvou let se rozhořelo nové povstání. Vedl ho protřelý kozák Nalyvajko, který předtím velel válečným výpravám proti Tatarům a Uhrám. Tentokrát se k nenávisti kozáků a jejich přívrženců proti vládě pánů a šlechty přidal i náboženský podnět, především nespokojenost s dopady církevní unie.“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том IV, Москва 1890, s. 116).

⁸⁵ Obecně platí, že potlačení tohoto povstání, které trvalo asi dva roky, bylo doprovázeno četnými popravami a různými dalšími zvěrstvy. Ukrajina se na chvíli utišila. Ale nespokojenost maloruských lidí vůči Polákům a pánům se i nadále stupňovala; a dvě předchozí povstání ukázala na jejich jádro, na něž se mohli ostatní spolehnout v boji proti nepřítelům maloruské národnosti, tj. kozáky.“ (Tamtéž, s. 117).

⁸⁶ Zde je pro srovnání zajímavé uvést, jak k Sahajdačnému přistupoval starší historik Bantyš-Kamenskij, který jej výčtem vlastností předurčoval k roli budoucího ochránce pravoslavné víry: „A tam byl kozáky vybrán hetmanem Petro Konaševyč Sahajdačnyj, nízký původem, ale velký duchem, umem mimořádný, chrabřý, bodrý, s rychlými úsudky, v činech proti bezpráví však velmi krutý.“ (БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, Москва 1830, s. 162). Naproti tomu Solovjov spíše než na duchovní sílu hetmana cílí na jeho úspěchy v boji: „Kozáckým hetmanem se v této době stává nám známý Petr Konaševyč Sahajdačnyj, šlechtic původem, člověk velmi moudrý, obratný vojevůdce.“ (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том IX, Санкт-Петербург 1866, s. 198).

⁸⁷ „Petru Konaševyči Sahajdačnému se povedlo získat uznání krále Zigmunda III. tím, že nesčetněkrát hrozil jeho nepřítelům zbraněmi, ale i dalšími významnými zásluhami vůči Polsku dokázanými pochody v roce 1618 proti Moskvě, a ještě více proti Turkům.“ (УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская История*, часть первая, Санкт-Петербург 1839, s. 218).

⁸⁸ „Následujícího roku 1618 Vladislav pochodoval na Moskvu, 20 000 kozáků pod velením hetmana Sahajdačného.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том I, Санкт-Петербург 1915, s. 62).

záporožského vojska pro polský stát považovali mezi lety 1617 až 1621 za stěžejní. S tímto obdobím byla z hlediska snahy o obranu pravoslavné církve svázána Olšanská a Rastavická dohoda, v nichž se hetman snažil vyjednat s Polskem za určitých ústupků ze strany kozáků především mírnější podmínky pro pravoslavné věřící na území polsko-litevského státu i mimo něj.⁹⁰ I z toho důvodu je období počátku 17. století popisováno historiky jako klidné, protože se Sahajdačnyj snažil vyřešit napětí mezi ukrajinským obyvatelstvem a polsko-litevskou stranou bez válečných konfliktů. Podle Ustrjalova to bylo také tím, že si uvědomoval, že díky svým předchozím zásluhám vůči Polsku může mít šanci vyjednat uspokojivé podmínky pro obě zneprátelené strany.⁹¹ Ključevskij, ačkoli s obdobím klidu souhlasil, připouští, že i přes veškerou snahu Sahajdačného a dřívější dohody s Polskem jsou kozáci znovu zatahováni do náboženského konfliktu.⁹²

Hetman Sahajdačnyj se však pro pomoc neobracel pouze na Polsko. V roce 1620, před vstupem záporožského vojska do Kyjevského bratrstva, se pokusil vyjednat uspokojivé podmínky s pravoslavnou Moskvou a carem Michailem Fjodorovičem. Tímto vyjednáváním se ve své historiografii zabýval především Ilovajskij, který jej podrobně popsal. Historik viděl v tomto možném spojení především motiv obrany pravoslaví proti katolickému Polsku, jelikož polsko-litevský stát negarantoval znovuoobnovení pravoslavné hierarchie tak, jak by si Sahajdačnyj představoval.⁹³ Dle Ilovajského byl hetman a Záporožci v nevýhodné pozici, jelikož vedli vojenská tažení proti Moskvě v době, kdy chtěl polský král dosadit svého syna Vladislava

⁸⁹ „Kromě toho Sahajdačnyj sloužil dobře polské vládě v bitvách, bojoval u Moskvě a pomohl Vladislavovi, rval se s Turky a Tatarsy. Jeho kozáci sehráli stěžejní roli v Chotinské bitvě (1621), kdy bylo Polsko zachráněno.“ (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 88).

⁹⁰ Olšanská (1617) a Rastavická (1619) dohoda byly dva významné pokusy hetmana Sahajdačného o zmírnění útoků na pravoslavné obyvatelstvo ze strany polsko-litevského státu. Za předpokladu snížení počtu kozáckého vojska a jeho účasti na bojových taženích pod velením Polska mělo být ukončeno náboženské pronásledování pravoslavných obyvatel. Dle historika Ilovajského hetman upínal naději k těmto dohodám právě proto, že věřil v dobré vztahy s Polskem. Za pomoc v bitvách očekával účinné pakty, které by ochránily pravoslavné obyvatelstvo před útoky katolického Polska. (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том IV, Москва 1890, s. 222).

⁹¹ „Vědom si své síly, horlivě vyznávající pravoslavnou víru, čtyřikrát se snažil přinutit církevní sněm vzdát se některých nařízení ve prospěch řecko-ruského duchovenstva.“ (УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская История*, часть первая, Санкт-Петербург 1839, s. 301).

⁹² КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 144.

⁹³ „Sahajdačnyj byl velice oddaný pravoslavné církvi a hořce sledoval příkoří, které jí činila unie. Jako první z kozáckých hetmanů se otevřeně a energicky snažil nadchnout kozáky pro víru jejich otců. Znovuoobnovená víra měla být základem pro boj proti unii. Vzhledem k tomu, že požadavky adresované králi, aby zabránil utlačování pravoslavných, zůstaly nevyslyšeny a Poláci znovu zatoužili omezovat kozácké vojsko, hetman se rozhodl obrátit k pravoslavné Moskvě.“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том IV, Москва 1890, s. 222).

na moskevský trůn. Motivace, která u Sahajdačného vycházela z oddanosti pravoslavné víře, však byla silnější. Ani vyjednávání s Moskvou však nedopadlo pro kozáky tak, jak si představovali. Ačkoli se odvolávali na zásluhy v boji proti krymským Tatarům, moskevský car jim dle historika logicky nemohl odpustit službu pod polskou korunou. Dalším problémem pro uspokojivé výsledky těchto vyjednávání byl fakt, že Moskva v tomto období s krymskými Tatary nebojovala, tudíž služeb kozáckého vojska proti krymskému nepříteli, na které se Sahajdačnyj odvolával, nebylo potřeba.⁹⁴ Ve vyjednávání s Moskvou spatřoval Ilovajskij jeden důležitý moment, který dokazoval nejen Sahajdačného diplomatický talent, ale především to, jak pro něho byla důležitá pravoslavná víra a ochrana obyvatelstva proti útlu. Ve chvíli, kdy kozáčtí poslové vytušili, že vyjednávání s Moskvou nebudou úspěšná, snažili se především nezhoršit situaci pravoslavných.⁹⁵ Ilovajskij připouští, že vyjednávání s ruským carem vyzněla spíše do ztracena, ačkoli rozrušila polskou stranu, která spatřovala v možném budoucím spojení záporožských kozáků a cara velké nebezpečí pro církevní unii a katolickou víru.⁹⁶

V rámci ruské historiografie byl naprosto přelomovým okamžikem obrany pravoslavné církve vstup hetmana Sahajdačného a záporožského vojska do Kyjevského bratrstva v roce 1620, kdy se hetman nechal prohlásit oficiálním obráncem pravoslavné víry.⁹⁷ Historik Kostomarov tento krok považoval za obzvlášť důležitý, protože se dle jeho slov Sahajdačnému podařilo něco, co předchozí hetmani nedokázali, a to výrazně zdržet rozpínavost katolické víry a dát polské vládě najevo, že kozáci jsou obránci pravoslavné církve a jejich síla by se neměla podceňovat. Potvrzením jeho slov pak mělo být dle Kostomarova vysvěcení kyjevského metropolity bez svolení polské

⁹⁴ Tamtéž, s. 223.

⁹⁵ Reakci Sahajdačného poslů u ruského dvora Ilovajskij popsal takto: „Kozáčtí vyslanci vyjednávali zdrženlivě. Na otázku, zda Polsko nějak zasahuje do jejich víry, odpověděli, že král žádné zásahy nepodniká. Sahajdačnyj chtěl očividně navázat vztahy s carem, ale nechtěl si v případě neúspěchu znepřátelit polského krále, nechtěl žalovat na unii a uznal, že prozatím bude sloužit polskému králi nehledě na to, že po Rastavické dohodě byly vztahy s Polskem více než napjaté.” (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том IV, Москва 1890, s. 228).

⁹⁶ Tamtéž, s. 228.

⁹⁷ U historika Bantyše-Kamenského lze již od počátku rozpoznat v rámci popisu Sahajdačného motiv patrona pravoslaví, který mu přisuzoval. Hetman však k tomuto kroku dle autora nebyl přinucen okolnostmi, ale dovedla ho k tomu spíše jeho duchovní síla: „A tak tento veliký muž, věrný své víře, zanechav světských radostí, světskou slávu, aby se věnoval té nejtvrděší práci vedoucí k věčnosti, přijal mnišství, uspokojil své svědomí, ale i v tomto skromném klášteře pokračoval v boji za svou domovinu a především víru.” (БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, Москва 1830, s. 178).

vlády.⁹⁸ Dle Ključevského byl tento akt pouze počátečním krokem hetmana k obnově pravoslavné hierarchie.⁹⁹

3.2 Kozáci jako obránci pravoslavné víry ve druhé polovině 17. století

Ve druhé polovině 17. století již byli kozáci pro ruské historiky nezpochybnitelnými obránci pravoslavné víry a jejich věřících na Ukrajině.¹⁰⁰ V této době měli jasné poslání – chránit pravoslaví především proti rozpínavé katolické víře sousedního Polska a islámu ze strany Osmanské říše. Jednoznačné náboženské motivy byly spojovány se dvěma zásadními historickými etapami, a to s povstáním Bohdana Chmelnyckého mezi lety 1648 a 1657 a obdobím tzv. kozácké Rujiny mezi lety 1657 a 1687.¹⁰¹ V těchto momentech kozáckých dějin byla stěžejní oblast mezinárodních vztahů, jejíž neopomenutelnou součástí byla snaha o obranu a zachování práv pravoslavných obyvatel a církve na Ukrajině. V rámci Chmelnyckého politiky to byly především Zborovská dohoda z roku 1649, Bělocerkevský mír z roku 1651 a tzv. Březnové články, které byly potvrzeny na Perejaslavské radě roku 1654. Během

⁹⁸ „Dokud se ještě jezuitům nepodařilo obrátit na katolickou víru veškerou ruskou šlechtu, mělo pravoslaví zastání mezi šlechtici. Stáli za ním kozáci. Rok 1620 byl rokem důležitým, protože se stalo něco, co podstatně pozdrželo rozpínavost katolické víry. Přes Kyjev projížděl jeruzalémský patriarcha Feofan. A tu kozácký hetman Petro Konaševyč Sahajdačnyj a další ruská šlechta uprosili Feofana, aby jim vysvětlil pravoslavného metropolitu [Jova Boreckého – pozn. A. K.]” (КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том I, Санкт-Петербург 1915, s. 222).

⁹⁹ „... obnovil [hetman Sahajdačnyj – pozn. A. K.] vyšší pravoslavnou hierarchii, která pak působila pod plnou kozáckou ochranou.” (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 144).

¹⁰⁰ Například Bantyš-Kamenskij poukazoval na to, že kozáci byli již v druhé polovině 17. století vnímáni jako nezpochybnitelní ochránci pravoslaví. Bylo to také z důvodu, že velká část ukrajinské šlechty pod příslibem výhod ze strany polské vlády zradila pravoslavnou víru a přešla ke katolickému vyznání. (БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, Москва 1830, s. 224). Stejný názor najdeme také u Kostomarov, podle nějž přestupovala ukrajinská šlechta, kterou velmi často s Polskem spojovala sňatková politika, na katolickou víru z přesvědčení, že bude dříve nebo později jedinou oficiální církví na Ukrajině. (КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 131).

¹⁰¹ Vymezení období kozácké Rujiny nebylo v ruské historiografii jednotné. N. I. Kostomarov, který se touto problematikou zabýval, ve svých textech za počátek tohoto období označil smrt Bohdana Chmelnyckého v roce 1657, kdy ukrajinské obyvatelstvo ztratilo silného vůdce, pravoslavná církev patrona a ochránce a Ruské carství spojence. S jeho smrtí byly logicky spojeny kozácké nepokoje způsobené nejasnostmi ohledně nástupce na hetmanský stolec a také obavami sousedních zemí, jakou zahraniční politiku nový hetman povede. Za konec kozáckých zmatků pak považoval zvolení hetmana Ivana Mazepy v roce 1687, který z hlediska ruských autorů znovu sjednotil Ukrajinu s Ruským carstvím. (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Руина, Мазепа, Мазепинцы*, Москва 1995, s. 8).

kozáckých zmatků viděli ruští autoři prvky obrany pravoslaví v Had'acké smlouvě hetmana Ivana Vyhovského z roku 1658. Intenzivní snahu o obranu pravoslavného obyvatelstva spojovali koncem 17. století s hetmanem Petrem Dorošenkem a jeho zahraniční politikou vůči Osmanské říši, která vyvrcholila Korsunskou dohodou uzavřenou v roce 1669.

Podle vybraných historiků v sobě kozácká rebelie Bohdana Chmelnyckého nesla nezpochybnitelné motivy obrany pravoslavné víry a Záporožci byli právem nazýváni ochránci náboženských práv a svobod ukrajinského lidu v tehdejší ukrajinsko-polském konfliktu.¹⁰² Kozáci byli považováni nejen za ochránce pravoslaví, ale i za patrony ukrajinské církve jako instituce. Důkazem toho dle Kostomarova byla skutečnost, že je v boji otevřeně podpořili i pravoslavní duchovní v čele s metropolitou, kteří záporožské kozáky označili za hlavní bojovníky proti katolické rozpínavosti.¹⁰³

I z toho důvodu se náboženská otázka stala nedílnou součástí Zborovské dohody i Bělocerkevského míru, které uzavřel Chmelnyckyj s Polskem, což jasně dokazovalo, že pro něj a pro kozáky byly samostatnost a práva pravoslavných věřících jedním z klíčových motivů povstání. Ruští historici vedle boje proti přetrvávajícímu útlaku ze strany katolické vlády spatřovali jasný motiv ochrany pravoslaví ve snaze kozáků dosáhnout omezení práv obyvatel Ukrajiny s jiným vyznáním. Obávali se totiž, že kromě rozpínající se katolické církve by negativní vliv na ukrajinské obyvatelstvo mohly mít i židovské učení a víra. Podle Nikolaje Kostomarova chtěl samotný hetman tímto krokem upevnit pozici pravoslavných věřících, především v hlavním městě, což by pozitivně ovlivnilo jejich postavení vůči katolickému nepříteli.¹⁰⁴ Jeho další požadavek směřovaný k polské vládě byl snahou zrovnoprávnit pravoslavné duchovní a zajistit jim stejné pozice a privilegia v polském senátu, jako měli představitelé

¹⁰² „Záporožci měli v tomto povstání proti polské nadvládě jasné poslání chránit a šířit pravoslaví proti rozpínavé katolické víře a bezbožnosti nepřátelských Poláků. Všechny tyto náboženské ideje se pak naplno zformovaly právě v organizovaném povstání Bohdana Chmelnyckého, kdy role kozáků jako obránců pravoslaví byla nezpochybnitelná.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 117–118). Tento názor najdeme i u Solovjova, který se na náboženskou rovinu Chmelnyckého povstání od začátku díval z hlediska ruského cara Alexeje I. Michajloviče. Podle historika si ruský car uvědomoval, že Chmelnyckého povstání má již od začátku silný náboženský podtext, a pokud bude hetman usilovat o připojení Ukrajiny k Ruskému carství, tak se vyjednávání ponese především v duchu společné ochrany pravoslavných věřících proti katolickému Polsku. (СОЛЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 217–218).

¹⁰³ КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 118.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 119–120.

římskokatolické církve. Pokud by totiž ukrajinští duchovní v čele s kyjevským metropolitou měli pevná místa a možnost zasedat v senátu, hetman by dosáhl oficiálního uznání pravoslaví v rámci polsko-litevského státu.¹⁰⁵ Dle Ilovajského byly motivy obrany víry v Bělocerkevském míru taktéž neopomenutelné.¹⁰⁶ Kromě snahy Chmelnyckého zachovat částečnou samostatnost ukrajinské církve vůči vítěznému Polsku zdůrazňoval i skutečnost, že tento mír přinesl značné urychlení vyjednávání s ruským carem, na kterého se kozáci začali obracet jako na obránce pravé víry a na jedinou možnost, jak ji na Ukrajině zachovat.¹⁰⁷

Hlavním motivem vyjednávání o alianci s ruským carem byla právě snaha o získání nového spojence v rámci ochrany pravoslavných věřících a podle názoru historiků byli kozáci ruskou vládou vnímáni jako ti, kteří se na ni obraceli s prosbou o pomoc proti katolické hrozbě. Dohoda hetmana s ruským carem tak byla v analyzovaných textech interpretována jako vrchol boje o zachování práv pravoslavných věřících na ukrajinském území ovládaném Chmelnyckým. V Březnových člancích byly tyto motivy podle Kostomarova jednoznačné. Důvodem pro uzavření aliance nebyla pouze ochrana obyvatelstva proti násilné katolizaci, ale také dohoda Polska s krymskými Tatary. Kozáci se obávali, že se k útlaku ze strany katolické církve přidá ještě vliv islámu ze strany Osmanské říše.¹⁰⁸ Jasně náboženské motivy v tomto ukrajinsko-ruském spojení viděl i historik Solovjov. Na rozdíl od Kostomarova však přikládal mnohem větší váhu konkrétním podmínkám, jež dohoda o spojení obsahovala. Ruský car měl jako spojenec garantovat kozákům podporu ve chvíli, kdy se znovu dostanou do konfliktu s polským králem kvůli pravoslaví a s ním spojenému církevnímu majetku, který po Bělocerkevském míru pravoslavné církvi odebrali uniaté. Chmelnyckij chtěl u ruského cara této podpory dosáhnout i proto, aby mohl katolickému nepříteli reálně pohrozit, že nebudou-li z polské strany

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 121.

¹⁰⁶ Ilovajskij ukazoval právě na tomto míru kozáky jako nezpochybnitelné obránce pravoslavné víry. Bylo to z důvodu, že tento mír byl uzavřen po prohraném kozáckém tažení proti Polsku. Ačkoli bylo jasné, že dojde k omezení kozáckých práv, včetně práv a pravomocí hetmana, usiloval Chmelnyckij o zachování stejných ujednání ve prospěch pravoslavných duchovních a věřících jako v dohodě předešlé. (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 44).

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 45–46.

¹⁰⁸ КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 121–122.

dodržena práva pravoslavných věřících a ukrajinské církve, pak se za ně společně s kozáky postaví silný ruský spojenec.¹⁰⁹

Motivy obrany pravoslaví nacházela ruská historiografie i v období Rujiny. Spojovány byly především s kozáky Ivana Vyhovského a Petra Dorošenka. V jejich případech se jednalo především o aliance s Polskem a Osmanskou říší. Dle Kostomarova obrana pravoslaví v tomto období zintenzivnila. Důvod byl prostý, zahraniční politika směřovala na sousední země s odlišným vyznáním, což mohlo logicky vést k omezování pravoslavné víry na Ukrajině.¹¹⁰ Kozáky pod velením hetmana Vyhovského začala ruská historiosofie vnímat jako ochránce pravoslavné tradice na Ukrajině koncem 50. let 17. století, konkrétně mezi lety 1657 a 1658 v rámci mezinárodních vztahů, které vyvrcholily uzavřením Haďacké smlouvy s polsko-litevským státem. Dle Kostomarova měl Ivan Vyhovskij v rámci tohoto spojení jasné podmínky zahrnující ochranu pravoslaví. Hetmanovy požadavky odrážely jeho touhu po zabezpečení náboženských práv, což dokazovala povinnost Polska přesně definovat postavení ukrajinského metropolity a pravoslavných obyvatel v rámci ukrajinsko-polského spojení. Dle Solovjova obrana pravoslaví u Vyhovského přerostla i ve snahu zachovat církevní hierarchii na Ukrajině. Podle historika si hetman uvědomoval, že musí trvat na jasných požadavcích, a to nejen z hlediska boje za pravou víru, ale také z důvodu obrany práv samotné ukrajinské církve, jelikož ve spojení s katolickou vládou byla možnost, že znovu dojde k utlačování pravoslavných duchovních, více než pravděpodobná. Vyhovskij podle Solovjova požadoval, aby byla na území polsko-litevského státu, pokud by měl být ukrajinským spojencem, východní církev zrovnoprávněna s katolickou a uznána jako oficiální.¹¹¹

Na události spojené s uzavřením Andrušovského příměří v roce 1667, jež Ukrajinu rozdělilo na levobřežní a pravobřežní část a sféry vlivu na jejím území mezi Polsko a Ruské carství, přímo reagovala Dorošenkova zahraniční politika, v níž se kozáci snažili o obranu pravoslavných tradic. Dle historika Ustrjalova mělo hetmanovo spojení s Osmanskou říší nespornou náboženskou motivaci, která se formovala pod vlivem rusko-polské dohody, jež reálně ohrožovala práva ukrajinských věřících. Obavy, co rozdělení vlivu na Ukrajině přinese, byly příčinou

¹⁰⁹ СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 244.

¹¹⁰ КОСТОМАРОВ, Н. И., *Руина, Мазепа, Мазепинцы*, Москва 1995, s. 96.

¹¹¹ СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 222.

snahy kozáků najít spojence, který by jim pomohl proti eventuální polsko-ruské hrozbě. Obzvláště ze strany Polska hrozil opětovný tlak na pravoslavné věřící.¹¹² Dohoda s Turky nebyla dle Ustrjalova zcela ideální volbou, jelikož tu vyvstala možnost šíření islámu. Podle mínění Ustrjalova ruský panovník představoval po dohodě s Polskem v očích kozáckých bojovníků zrádce, který se smířil s katolickým nepřítelem, aniž by si uvědomil, jaké důsledky může toto jednání pro ukrajinské pravoslavné obyvatelstvo mít. Motivace, která u hetmana vycházela z velké části z oddanosti pravoslavné víře, byla natolik silná, že se odhodlal uzavřít riskantní Korsunskou dohodu s Osmanskou říší.¹¹³ Dle Kostomarova měla Dorošenkova mezinárodní politika tak velký náboženský základ, že jej připodobnil k Bohdanu Chmelnyckému.¹¹⁴ Silný zájem hetmana o obranu pravoslavné víry viděl historik v podmínkách, které si ve spojenecké dohodě s Turky určil. Jednalo se především o to, že vstoupí-li tatarské a turecké jednotky na území Ukrajiny jako spojenci ukrajinských kozáků, nebudou napadat pravoslavné obyvatelstvo, ničit chrámy a budovat mešity.¹¹⁵ Snahu o ochranu pravoslaví spatřoval Kostomarov v tom, že hetman začal obnovovat úřady pravoslavné církve na Ukrajině a zajistil práva a kompetence kyjevského metropolity na Pravobřeží, ačkoli oficiálně spadala pravobřežní Ukrajina plně pod vliv a jurisdikci polsko-litevského státu.¹¹⁶ Jasný motiv obrany pravoslavných věřících viděl ve spojení kozáků s Osmanskou říší taktéž Solovjov. Podle něj nebyla důvodem této aliance jen touha pomstít se ruskému carovi za rozdělení Ukrajiny a podřízení její pravobřežní části katolickému nepříteli, ale také skutečnost, že ruský panovník otevřeně hlásal smíření s Polskem, což logicky znamenalo, že nebude podporovat kozáckou protipolskou politiku, a tudíž se nebude vměšovat do záležitostí omezování práv na svobodné vyznání. A to bylo dle historika

¹¹² Ustrjalov viděl v Dorošenkově spojení s Osmanskou říší jednoznačnou snahu o obranu pravoslaví. Andrušovské příměří, které mezi sebou uzavřely polská a ruská vláda v roce 1667, sice zaručovalo, že polské jednotky nebudou útočit na ruské země, ale negarantovalo ochranu Ukrajině, a to ani z hlediska otázky náboženské svobody. Důkazem, že se na kozáky ukrajinská církev obracela jako na ochránce pravoslavných tradic, byl i ten fakt, že hetmana v jeho konání podpořil i kyjevský metropolita: „Nejvíce ze všech se Andrušovské příměří nezamlouvalo Dorošenkovi a metropolitovi Josifu Tukalskému. Obávali se nejen ovládnutí celé Ukrajiny, ale především útlaku pravoslavné církve ze strany katolíků.“ (УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская история, часть первая*, Москва 1855, s. 336).

¹¹³ „Nenávist obyvatel k polské vládě už byla tak velká, že nebylo možné se přidat k Rusku. Raději si za svrchovaného pána vybrali tureckého sultána než polského krále a následovali Dorošenka, který se v jejich očích jevil jako ten, jenž je konečně zbaví nenávistného katolického jha.“ (Tamtéž, s. 338).

¹¹⁴ КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 150.

¹¹⁵ КОСТОМАРОВ Н. И., *Руина, Мазепа, Мазепинцы. Исторические монографии и исследования*, Москва 1995, s. 193.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 195.

pro kozáky směrodatné.¹¹⁷ Za zlomový moment v Dorošenkově politice považoval uzavření Andrušovského příměří též historik Ilovajskij. Podle jeho názoru byla obava kozáků o pravoslavné věřící na pravém břehu Dněpru logická. Hetman velmi brzy pochopil, že se nemůže ve spojení s carem spolehnout na jeho ochranu před polskou katolizací. Pro ruského panovníka bylo totiž dle Dorošenka přednější zachování příměří s polsko-litevským státem. Kozáci se tudíž v případě dalšího konfliktu s Polskem nemohli na cara obrátit, ačkoli byli stejného vyznání.¹¹⁸

¹¹⁷ „Po uzavření Andrušovského míru se oba monarchové [ruský car a polský král – pozn. A. K.] dohodli na pokoření kozáků, což pro ně [kozáky a ukrajinské obyvatelstvo – pozn. A. K.] znamenalo opětovné zesílení pronásledování pravoslavných věřících ze strany katolíků.“ (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том XII, Санкт-Петербург 1866, s. 63).

¹¹⁸ ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 374.

4. Motiv kozáků jako obránců práv ukrajinského lidu

4.1 Kozáci jako obránci práv ukrajinského lidu do první poloviny 17. století

Do konce povstání hetmana Chmelnyckého byly z hlediska obrany práv ukrajinského lidu stěžejní dvě historické etapy. Zárodky těchto tendencí byly v ruské historiografii spojovány s prvními organizovanými kozáckými povstáními pod velením Kryštofa Kosynského a Severyna Nalyvajka mezi lety 1591 a 1596. Druhou podstatnou etapu představovala zahraniční politika Bohdana Chmelnyckého v období jeho hetmanátu v rozmezí let 1648 a 1657. Motiv obrany práv ukrajinského obyvatelstva byl v kozáckých kampaních proti Polsku a v následných podmínkách, které si hetman vymohl ve Zborovské dohodě z roku 1649 a Bělocerkevském míru v roce 1651, jednoznačný. Vrcholem byla jednání s ruským carem, jež přinesla sjednocení kozácké Ukrajiny a Ruského carství uzavřením Březnových článků na Perejaslavské radě v roce 1654. V této alianci měl ruský car mimo jiné zastávat pozici garanta práv ukrajinského obyvatelstva před násilnou polonizací.

Pro N. G. Ustrjalova se kozáci jako obránci práv ukrajinského obyvatelstva začali profilovat na počátku 90. let 16. století. Podle historika konkrétně rolníci, měšťanstvo a nižší šlechta byli ze strany Polska vystaveni vykořisťování a násilné polonizaci, ochranu tudíž hledali v kozáckém hnutí, které se polsko-litevský stát snažil rovněž co nejvíce omezit právě ze strachu z národního povstání. V návaznosti na tyto obavy polská vláda začala činit nepopulární rozhodnutí, která o to více spojovala nižší vrstvy obyvatelstva a kozáky.¹¹⁹ Tato nenávist pak vyústila v první organizované povstání se sociálním podtextem vedené kozáckým hetmanem Kryštofem Kosynským.¹²⁰ Stejný pohled na problematiku boje proti polské intervenci ve svých

¹¹⁹ Dle Ustrjalova si polská vláda dobře uvědomovala, že kozáci, rolnické obyvatelstvo a měšťané, kteří byli nejvíce vystaveni vykořisťování ze strany polských pánů, spolu navzájem sympatizují. Proto se snažila ukrajinský lid a kozáky co nejvíce podmanit, což vyvolalo zcela opačný efekt – první organizované kozácké povstání s jasnými prvky národního boje: „Ale královo nařízení, které mělo co nejvíce omezit válečné děti Ukrajiny, je ještě více podráždilo. Zikmund jim chtěl totiž vzít to, čeho si vážili nejvíce, a to svobodu a víru. Nepokoje začaly kolem roku 1589, kdy polský sněm vydal nařízení, že kozáci musejí podléhat korunnímu hetmanovi [hetman zvolený z řad polské šlechty – pozn. A. K.] a nemají právo účastnit se jakýchkoli válečných tažení. Ukrajinským statkářům pak nařízení zakazovala, aby dovolovali svým rolníkům přidávat se ke kozákům, dodávat jim střelný prach a olovo či je jinak zásobovat.“ (УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская история*, часть первая, Москва 1855, s. 216).

¹²⁰ Tamtéž, s. 217–218.

textech prezentoval i Kostomarov.¹²¹ Podle jeho názoru představovali kozáci jedinou sílu, která byla schopná zamezit stále tvrdším represím polské vlády. Tuto skutečnost si dobře uvědomovalo i vedení polsko-litevského státu, které se snažilo omezit počet kozáků ve vojsku a také pravomoci hetmana – důsledkem tohoto úsilí bylo zformování kozácko-rolnické opozice okolo Kosynského, mezi jejíž hlavní cíle patřil boj proti vykořisťování ukrajinského obyvatelstva a kozáků.¹²²

Zárodky obrany lidových práv S. M. Solovjov spatřoval taktéž v povstání Kosynského, ovšem za stěžejní událost považoval až tažení Severyna Nalyvajka. Důvodem byl vznik Brestské unie, která nezatížila ukrajinské země jen násilnou katolizací, ale dostala také obyvatelstvo pod větší tlak polské vlády. Historikův názor na rané kozácké rebelie byl spíše negativní – považoval je za kořistnické kampaně, jejichž smyslem bylo vlastní obohacení. Přesto však připouštěl, že v návaznosti na vznik církevní unie se především rolnické obyvatelstvo začalo obracet na kozáky jako na možné ochránce svých sociálních práv.¹²³

Shodný názor zastával také D. I. Ilovajskij. Podle něj se již kolem roku 1592 nižší ukrajinské obyvatelstvo, které nesympatizovalo s polskou vládou, začalo obracet na kozáky jako na jedinou možnost obrany před vykořisťováním polskými pány. Tito lidé si totiž dobře uvědomovali, že kozácké vojsko je, stejně jako oni, vystavováno polským represím kvůli strachu z možného povstání.¹²⁴ Po uzavření Brestské unie se ukrajinská šlechta ještě více připoutala k polskému dvoru, což zapříčinilo, že nižší vrstvy se již nemohly spolehnout na její podporu.¹²⁵ Ilovajskij sice zárodky bojů

¹²¹ КОСТОМАРОВ, Н. И., *Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого*, Санкт-Петербург 1870, s. 56.

¹²² „V roce 1593 se mezi kozáky objevil hetman Kryštof Kosynskij, původem ruský šlechtic. Nevíme, jak se mezi kozáky ocitl ani jakou funkci zpočátku zastával. Důležité je, že představoval faktor, jenž stál na počátku odporu [proti pánům – pozn. A. K.], a že se k němu začaly obracet všechny vrstvy ukrajinského obyvatelstva.“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого*, Санкт-Петербург 1870, s. 57).

¹²³ СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 64.

¹²⁴ „V období vlády krále Zikmunda III. napětí mezi kozáky a následně nepokoje viditelně sílily, a to přímo úměrně tomu, jak se zvětšoval tlak polských pánů a s nimi sympatizujících ruských velmožů [z kontextu vyplývá, že historik má na mysli ukrajinskou šlechtu, která sympatizovala s Poláky – pozn. A. K.] v oblasti jihozápadní Rusi a jak se společnost čím dál více ocitala v bezvýhodné situaci. Na scénu [v boji za práva – pozn. A. K.] nevstupovaly už jen bezvýznamné tlupy, ale proti vládě pánů Řeči Pospolitě zasahovalo celé kozáctvo.“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 117).

¹²⁵ Na konci 16. století bylo mezi ukrajinskou šlechtou dle Ilovajského populární věst především sňatkovou politiku, což ale zapříčinilo, že se již rolníci a měšťané nemohli obracet na šlechtu jako na garanta svých práv. Jedinou možností tudíž byli kozáci: „Přijali katolictví i polský jazyk

spatřoval v povstání Kosynského, plně se však podle jeho názoru tyto tendence projeví až u hetmana Nalyvajka.¹²⁶

S. F. Platonov neviděl situaci tak jednostranně. Rolnické obyvatelstvo dle historika hledalo útočiště v řadách kozáků, ale i ti se na rolníky a nižší měšťany obraceli ve snaze uzavřít spojenectví v boji proti polským pánům. Na konci 16. století už byla kozácká povstání plně organizovaná a podle Platonova v nich bylo minimálně kořistnických tendencí. Naopak jasnou motivací byla opozice proti násilné polonizaci ze strany polských magnátů a proti omezování práv a svobod rolnického obyvatelstva i kozáků.¹²⁷ Za počátek těchto aktivit se sociálním podtextem označoval historik povstání hetmana Kosynského, přestože jej nepovažoval za příliš úspěšné. Za vrchol bojů v 16. století pak pokládal ozbrojená tažení Severyna Nalyvajka, který představoval symbol obrany práv ukrajinského lidu tohoto historického období. Dle Platonova to byly navíc právě Nalyvajkovy myšlenky, které pak udaly směr mnohem významnějším povstáním, včetně rebelie Bohdana Chmelnyckého.¹²⁸

Obrana lidových práv byla s povstáním Bohdana Chmelnyckého spojena hned od počátku. Dle Bantyše-Kamenského již první jeho vystoupení proti polské vládě mělo jasný nacionální podtext. Sám hetman se prohlašoval za ochránce ukrajinského národa, což dokázal také podmínkami, které si vymohl na Polsku a které měly ukrajinské obyvatelstvo ochránit před násilnou polonizací. Hlavní motivy historik viděl v jednáních s polskou vládou, která povstání proti polsko-litevskému státu předcházela a ve kterých hetman jasně projevil úmysl zajistit práva a svobody všech vrstev obyvatelstva na Ukrajině.¹²⁹

a ze západoruské rodiny se pomalu stávala polská v obyčejích a zvycích. Ke konci 16. století značná část západoruské aristokracie stranila Polsku nebo byla plně polonizována.“ (Tamtéž, s. 118–119).

¹²⁶ Tamtéž, s. 119–120.

¹²⁷ „Když se Polsko rozhodlo vztáhnout ruku na Záporoží, reakcí byla řada slavných kozáckých povstání. Pod velením významných hetmanů Kosynského, Lobody, Nalyvajka, Tarase, Pavljuka a Ostranyce [velitelé kozáků – pozn. A. K.] se kozáci bojující za náboženskou a občanskou nezávislost ruské [autor termínem ruská nazývá ve svých textech ukrajinskou společnost – pozn. A. K.] společnosti vrhali na Polsko.“ (ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Лекции по русской истории*, Санкт-Петербург 1917, s. 430).

¹²⁸ „Tato povstání však nebyla příliš úspěšná a Poláci stále více rozrývali oblast Siče a stále více a více zabírali ukrajinská území, silněji a silněji drtili obyvatelstvo. Po utišení vzpoury obvykle docházelo k ještě většímu utlačování a přílivu obyvatel z polsko-litevského státu – pánů a církevních hodnostářů – a kozáci se obraceli na rolníky [s žádostí o pomoc – pozn. A. K.] proti těmto cizincům. Tento nový řád zkrátka nemohl ukrajinské obyvatelstvo uspokojit. Společné problémy stále těsněji spojovaly rolníky [s kozáky – pozn. A. K.] a tato povstání již nebyla pouze kozáckou záležitostí, ale také rolnickým a měšťanským bojem proti utlačovateli.“ (Tamtéž, s. 431).

¹²⁹ БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, Москва 1830, s. 224.

Historik Kostomarov se ve svých textech zaměřil intenzivněji na konkrétní dohody, které kozáckou vzpouru provázely. Jasně projevy těchto snah našel ve Zborovském míru, ve kterém hetman požadoval, aby se výsledky povstání neodrazilo negativně na místním obyvatelstvu, které se jej účastnilo. Chmelnyckyj v rámci tohoto míru žádal, aby ukrajinské záležitosti zůstaly jen v rukou hetmana a aby úředníci byli vybíráni pouze z řad ukrajinské šlechty. Tím chtěl mimo jiné zabránit tomu, aby byly nižší vrstvy obyvatelstva vykořisťovány ze strany polských pánů.¹³⁰

Dle Solovjova se role kozáků jako obránců práv a svobod lidu v době povstání Chmelnyckého jen umocnila. Ukrajinské obyvatelstvo se obracelo na kozácké vojsko hned od počátku, tudíž bylo zřejmé, že toto povstání bude mít jasný sociální podtext.¹³¹ Historik tuto tezi podložil také tvrzením, že ještě před počátkem nepokojů hetman upozornil polského krále, že pokud povstání propukne, nebude to vzpoura pouze Záporožců, ale celého ukrajinského národa, který bude bojovat za svá práva.¹³²

Dle Ilovajského byla jednoznačným důvodem k povstání nenávisť ukrajinského lidu k polským pánům. Polská vrchnost vykořisťovala nižší vrstvy obyvatelstva, a když se k násilné polonizaci přidala také snaha o co největší omezení kozáků, bylo kozácko-rolnické spojení logickým vyústěním situace.¹³³ Podle historika docházelo k opětovnému zhoršení poměrů již kolem roku 1646, již zde viděl zárodky myšlenek národního povstání ve všech vrstvách ukrajinského obyvatelstva, které byly polskému útlaku vystaveny. O dva roky později započalo kozácké tažení pod velením Chmelnyckého. Dle Ilovajského byla jedním z jeho hlavních důvodů touha zbavit se polské nadvlády, přičemž snahu o zaručení ukrajinských práv viděl jak ve Zborovské dohodě, tak v míru Bělocerkevském.¹³⁴ V obou aktech se hetman snažil vyjednat s Polskem co nejlepší podmínky pro Ukrajinu. Ilovajskij za důkaz těchto úmyslů pokládal požadavek, aby se polská vláda nevměšovala do vnitřních záležitostí země

¹³⁰ КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 117–118.

¹³¹ СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 218.

¹³² Tamtéž, s. 218–219.

¹³³ „Nešťastná Ukrajina trpěla útlakem ze dvou stran – polským a židovským. Polská panství a sídla se rozrůstala na potu a utrpení maloruského národa. Ukrajina to jen tiše trpěla a viditelná pokora obyvatel ještě více pobízela polské pány a šlechtu [k vykořisťování – pozn. A. K.]. Nenávisť k vykořisťovatelům cizího původu a víry se v národních srdcích zvětšovala. Následkem toho bylo nové, mnohem hrozivější povstání.“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 44).

¹³⁴ Tamtéž, s. 44–45.

a aby veškeré úřady spadaly do jurisdikce hetmana, čímž by bylo znemožněno polské šlechtě zneužívat svého postavení vůči místnímu obyvatelstvu.¹³⁵

V. O. Ključevskij přišel s myšlenkou, že v polovině 17. století neexistovala jiná síla, která by byla schopna postavit se za práva ukrajinského obyvatelstva než ta kozácká v čele s Bohdanem Chmelnyckým. Pojítkem jim byly právě polské represe, které se ho dotýkaly stejně jako samotných kozáků.¹³⁶ Snahy o obranu lidových práv spatřoval Ključevskij v povstání již od počátku, avšak za jejich vrchol považoval sjednocení Ukrajiny s Ruským carstvím, ke kterému hetman, podle jeho názoru, od počátku směřoval. Jako hlavní příčinu tohoto počínání pak mimo jiné uváděl požadavek získat ruského cara jako spojence proti polskému nepříteli v boji za práva ukrajinských obyvatel.¹³⁷

Dle Kostomarovova se obrana národních práv v období vyjednávání s ruskou vládou zintenzivnila. Po řadě prohraných bojů s polsko-litevským státem se situace ukrajinských obyvatel začala znovu zhoršovat, a tak hetman považoval spojenectví s ruským carem za jedinou možnost, jak zabránit polské rozpínavosti.¹³⁸ Též historik Solovjov zastával názor, že motivy obrany lidových práv byly v Březnových člancích jednoznačné. Hetman se totiž obával, že po sérii porážek záporožského vojska ze strany Polska bude nejvíce trpět řadové obyvatelstvo, které se proti němu po boku kozáků postavilo. Přestože spojenectví s carem hetmana v mnohém omezovalo, vymohl si na ruské vládě, že její vojska budou chránit ukrajinské obyvatelstvo před hrozbou polonizace a car bude vůči Polsku oficiálně vystupovat jako garant a ochránce ukrajinských sociálních práv.¹³⁹

Historik Ilovajskij spatřoval jasné motivy obrany lidových práv již na samotném počátku vyjednávání o rusko-ukrajinském paktu, spojoval je s počátkem Chmelnyckého povstání. Hetman podle něho po prvních prohrách s Polskem pochopil, že sociální

¹³⁵ Silný motiv obrany lidových práv spatřoval Ilovajskij především v té skutečnosti, že se hetman snažil zachovat práva ukrajinských obyvatel i ve chvíli uzavření Bělocerkevského míru. Bylo jasné, že se vítězné Polsko bude snažit co nejvíce omezit jak práva hetmana a kozáckého vojska, tak ukrajinských obyvatel. Chmelnyckij se jasnými podmínkami snažil zabránit, aby se situace vrátila do období před kozáckými povstáními, kdy bylo obyvatelstvo podrobováno násilné polonizaci. (Tamtéž, s. 116–117).

¹³⁶ КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 147.

¹³⁷ Tamtéž, s. 148.

¹³⁸ КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 121–122.

¹³⁹ СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 244–245.

stabilitu na Ukrajině může zajistit pouze spojenec, kterého s ní bude pojit nejen společná víra, ale také kultura. Navíc dle Ilovajského s myšlenkou připojení k Rusku začalo sympatizovat stále více řadových kozáků a nižších vrstev obyvatelstva, které se k Chmelnyckého povstání hojně přidávaly za účelem obrany svých práv.¹⁴⁰ Tyto tendence autor dokazoval také na Březnových člancích, v nichž hetman požadoval v rámci spolenectví záruky, že car bude společně s kozáky vystupovat jako oficiální ochránce sociálních práv proti násilnému polskému vykořisťování.¹⁴¹

4.2 Kozáci jako obránci práv ukrajinského lidu v druhé polovině 17. století

Ve druhé polovině 17. století, v období kozácké Rujiny, byly pro ukrajinský lid a jeho práva zásadní dvě historické etapy. A to období hetmanátu Ivana Vyhovského mezi lety 1657 a 1659, především jeho spolenectví s Polskem potvrzené roku 1658 Haďackou dohodou. Ujednání této ukrajinsko-polské smlouvy ustanovující mimo jiné práva ukrajinských obyvatel a pravomoci hetmana jasně dokazovala Vyhovského snahu zabránit polské rozpínavosti na Ukrajině. Za druhou zásadní etapu pak ruští historici označili zahraniční politiku Petra Dorošenka v rozmezí let 1665 a 1669, zejména jeho spolenectví s Osmanskou říší uzavřené roku 1669. Podmínky, které z této aliance vycházely a které byly potvrzeny Korsunskou dohodou, nesporně vykazovaly snahy o obranu sociálních práv ukrajinského lidu.

Dle Kostomarova byly tyto tendence v období hetmanátu Ivana Vyhovského nesporné. Hetman si dobře uvědomoval, že pokud dojde ke sjednocení Ukrajiny s polsko-litevským státem, bude hrozit opětovné vykořisťování ze strany polské vlády. Konkrétní motiv obrany sociálních práv spatřoval autor ve snaze kozáků uzavřít s polsko-litevským státem takové spolenectví, kde bude Ukrajina představovat rovnocenného partnera. Vyhovskij by pak měl nad ukrajinským územím svrchovanou moc, což mělo zajistit nedotknutelnost a ochranu ukrajinského obyvatelstva ze strany

¹⁴⁰ ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 48.

¹⁴¹ Ilovajskij viděl důkazy také v tom, že zpočátku nebyla tato prosba ze strany Ruska vyslyšena a hetman měl pocit, že car nevěnuje obraně ukrajinských práv tolik pozornosti, kolik kozáci požadovali. Proto byla před konečným přijetím Březnových článků obrana práv ukrajinského obyvatelstva jedním z hlavních témat moskevsko-ukrajinského jednání: „Hetman i kozácká staršina neopomněli znovu vyzdvihnout otázku práv maloruského obyvatelstva, která se řešila během vyjednávání v rámci Perejaslavské rady s moskevskými posly.“ (Tamtéž, s. 48–49).

polských pánů. Ti hojně zastávali nejdůležitější úřady na Ukrajině a velmi často se dopouštěli vykořisťování především podřízeného rolnického obyvatelstva.¹⁴²

Podle Solovjova se vyjednávání s Polskem neslo v duchu zajištění práv ukrajinských občanů již dlouho před tím, než byly schváleny podmínky dohody. Vyhovskij usiloval o to, aby polská vláda nijak nezasahovala do vnitřních záležitostí země a přenechala veškerou moc na Ukrajině pouze hetmanovi.¹⁴³ Obranné snahy byly zjevné též v podmínkách ustanovených v rámci ukrajinsko-polského spojení. Dle Solovjova dbal Vyhovskij především na to, aby ukrajinské obyvatelstvo, které se účastnilo povstání Bohdana Chmelnyckého, nebylo vystaveno polským represím. Polskému vlivu na Ukrajině chtěl hetman zabránit též podmínkou, že místní úřady budou rovnoprávně obsazeny polskými a ukrajinskými úředníky, kteří se budou zповідат hetmanovi.¹⁴⁴

D. I. Ilovajskij se domníval, že smrtí Bohdana Chmelnyckého skončilo období, kdy jednou z největších motivací kozáckých bojů bylo právě zajištění práv ukrajinských obyvatel, ovšem zároveň připouštěl, že tyto snahy byly očividné i v zahraniční politice Vyhovského.¹⁴⁵ Na rozdíl od předchozích analyzovaných autorů neviděl tyto motivy pouze v tajných vyjednáváních s polsko-litevským státem, ale také v jednáních s Moskvou, jež této alianci předcházela. Ilovajskij připustil, že hetman nejdříve vyjednával o podmínkách spojení s ruskou vládou, přičemž značný důraz kladl na to, aby Moskva oficiálně vystupovala jako garant práv ukrajinského lidu proti polsko-litevské intervenci, jež zesílila po smrti Chmelnyckého. Přestože ruský car na tyto podmínky přistoupil, hetman se nakonec přiklonil k Polsku, neboť car, na rozdíl od polského krále, požadoval na oplátku přítomnost svých vojsk na ukrajinském území.¹⁴⁶ To se ambicióznímu hetmanovi nelíbilo, proto se obrátil na polského

¹⁴² КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 292–293.

¹⁴³ „Vyhovskij se ve svých vyjednáváních s králem a velmoži polskými snažil dosáhnout pouze jedné věci: aby byl uzavřen mír a aby polská vojska nevstupovala na Ukrajinu a dala hetmanovi čas a prostor k tomu, aby si sám poradil s vnitřními záležitostmi v zemi a svými nepřáteli.“ (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 217).

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 168–169.

¹⁴⁵ „Silná ruka Chmelnyckého podporovala zájmy a úsilí ukrajinského obyvatelstva a jeho pospolitost. Když tento znamenitý hetman zemřel, zájem o nezávislost se jen umocnil. Logicky s tím ale přišly různé rozbroje, které byly podpořeny ještě vnějším vlivem. Maloruský národ musel vydržet řadu smut a krvavých střetnutí [za svá práva – pozn. A. K.].“ (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 207).

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 208–209.

spojence, který na jeho žádost v Haďacké dohodě formálně garantoval nedotknutelnost práv místního obyvatelstva a neomezené pravomoci hetmana na Ukrajině.¹⁴⁷ Za stěžejní považoval historik zejména tu část dohody, která zaručovala, že do úřadů měla být dosazována stejným dílem ukrajinská a polská šlechta, čímž se mělo předejít vykořisťování podřízených obyvatel.¹⁴⁸

V období Dorošenkova hetmanátu bylo téma obrany národních práv více než aktuální. Rozdělení levobřežní a pravobřežní Ukrajiny mezi polsko-litevský stát a Rusko zapříčinilo, že území na pravém břehu Dněpru se dostalo plně pod správu polské vlády a tlak na obyvatelstvo se umocnil. Dorošenko se dle Ustrjalova právem obával, že rozdělení sféry moci mezi polsko-litevský stát a Ruské carství negativně ovlivní především pravobřežní Ukrajinu. Musel proto najít spojence, který nebude mít snahu zasahovat do práv ukrajinského lidu, ale bude dostatečně silný na jeho ochranu, především před rozpínajícím se Polskem.¹⁴⁹ Znovuobnovení kozácko-rolnického boje za práva ukrajinského lidu Kostomarov spojoval s uzavřením Andrušovského příměří. Kozáci společně s rolnickým obyvatelstvem a měšťany viděli v tomto rusko-polském paktu především snahu o co největší omezení práv řadového ukrajinského obyvatelstva a kozáků.¹⁵⁰ Dle historika je tedy znovu spojil společný boj za sociální práva, která po roce 1667 neomezovalo pouze Polsko, ale nově je ohrožovala i ruská vláda. Ukrajinské obyvatelstvo si, podle Kostomarova, společně s kozáky vůbec neuvědomovalo, že hlavní motivací cara bylo především ukončit rusko-polský konflikt, který měl neblahý dopad na obě strany, nikoli omezit práva ukrajinského obyvatelstva. Připustil však, že na Pravobřeží byl strach z opětovné násilné polonizace oprávněný.¹⁵¹

¹⁴⁷ „Tyto podmínky byly pro maloruské obyvatelstvo velmi výhodné. Podle této dohody by byla Ukrajina nazývána Velkoruským knížectvím, které by bylo rovnocenným partnerem s polskou korunou a Litevským velkoknížectvím. Lidé všech tří států by se tedy spojili a chovali se k sobě jako rovný k rovnému. Všechny tyto podmínky však byly ze strany Polska jen promyšleným kalkulem, dohodu uzavřelo jen na základě nastalé situace.“ (Tamtéž, s. 209).

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 210.

¹⁴⁹ УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская история*, часть первая, Москва 1855, s. 336–337.

¹⁵⁰ „V roce 1667 bylo uzavřeno Andrušovské příměří, což se pochopitelně stalo příčinou nových masových protestů. Naščokina [ruského diplomata, který se výrazně podílel na vyjednávání podmínek Andrušovského příměří – pozn. A. K.] Malorusové nazývali svým hlavním nepřítelem a vinili ho z toho, že přesvědčil ruského cara k tomu, aby se smířil s polským králem, aby mohl omezit kozáky a jiné [veškeré ukrajinské obyvatelstvo, které se nepřidalo na stranu Polska, zejména pak rolníci a měšťané – pozn. A. K.]“ (КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915, s. 298–299).

¹⁵¹ Podle Kostomarova se nevole na Pravobřeží začala nejdříve projevovat neutěšeným chováním kozáků. Ti se dle historika vrátili ke svému původnímu kořistnickému způsobu života. Netrvalo však dlouho a ke kozákům se začali obracet rolníci a měšťané, kteří se znovu po rozdělení Ukrajiny dostali pod vliv

Dle Solovjova spolu začali kozáci a rolnické obyvatelstvo sympatizovat okamžitě po uzavření rusko-polského příměří. Hetman Dorošenko si byl jistý, že polská strana již od počátku nebude dodržovat podmínku o nedotknutelnosti sociálních práv ukrajinského obyvatelstva a že se situace prakticky nezlepší.¹⁵² Solovjov připouštěl, že Dorošenko se o zajištění těchto práv na Ukrajině snažil ihned poté, co byla pravobřežní část země oficiálně svěřena pod správu polsko-litevského státu, a dokonce uznal, že jednou z motivací hetmana při jednání s moskevským carem byla také obrana práv ukrajinského lidu proti Polsku. Na druhou stranu ale tvrdil, že moskevský car byl připravený přijmout ukrajinské obyvatelstvo pod svou ochranu, avšak s omezením práv hetmana a kozáků, což nakonec vedlo ke spojení kozáků s Osmanskou říší. Hlavní motiv obrany však spatřoval v podmínkách, které si Dorošenko vymohl v Korsunské dohodě v rámci osmansko-ukrajinského spojení. Za důležitý považoval především bod, že ukrajinské obyvatelstvo bude osvobozeno od placení daní Osmanské říši.¹⁵³

Kozácko-rolnická opozice proti polskému útlaku se podle Ilovajského na pravobřežní Ukrajině utvořila kolem roku 1666, kdy Ruské carství a polsko-litevský stát jednaly o uzavření Andrušovského příměří a Ukrajina již neformálně spadala pod Polsko. Právě z toho důvodu se znovu začali polští páni vměšovat do ukrajinských záležitostí a zasahovat do pravomocí hetmana. Rok 1667 historik považoval za zlomový, neboť ukrajinské rolnické obyvatelstvo a měšťané začali hledat ochranu u jednotek kozáckého vojska pod velením hetmana Dorošenka. Zhoršení situace pak jednoznačně vedlo k tajným jednáním s Osmanskou říší, která následně vyústila v kozácko-tureckou alianci. Ačkoli historik vnímal toto spojení spíše negativně, nepopíral, že podmínky, které byly v rámci Korsunské dohody uzavřeny, značně ochraňovaly ukrajinské obyvatelstvo a jeho práva, a to nejen před polskou hrozbou, ale také před možnou osmanskou intervencí.¹⁵⁴ Ilovajskij, stejně jako Solovjov, považoval za podstatnou podmínku, která osvobozovala veškeré pravobřežní obyvatelstvo od placení daní Osmanské říši, a také tu skutečnost, že turecko-tatarská

polských pánů, a tudíž hledali ochránce svých práv a svobod: „Kozáci kradli a napadali výběrčí daní [polské – pozn. A. K.] a v ten samý čas se neklid a bezcitnost objevily i mezi Malorusy. Měšťané i rolnické obyvatelstvo bojovali s kozáky pod příkazy hetmana a plukovníků.“ (Tamtéž, s. 299).

¹⁵² СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том XII, Санкт-Петербург 1866, s. 171.

¹⁵³ Тамtéž, s. 171–172.

¹⁵⁴ ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 255.

vojska měla zákaz verbovat ukrajinské obyvatelstvo pro potřeby své zahraniční politiky.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 256.

5. Závěr

V předkládané diplomové práci byly zhodnoceny postoje nejvýznamnějších ruských historiků 19. a počátku 20. století – Nikolaje M. Karamzina, Dmitrije N. Bantyše-Kamenského, Nikolaje G. Ustrjalova, Nikolaje I. Kostomarova, Sergeje M. Solovjova, Dmitrije I. Ilovajského, Vasilije O. Ključevského a Sergeje F. Platonova – k fenoménu ukrajinských kozáků, kteří byli jako nositelé různorodých motivů důležitou součástí ruských dějin konce 16. až počátku 18. století. Na základě analýzy vybraných historických textů lze říci, že zásadními motivy, s nimiž ukrajinské kozáctvo v daném období historici spojovali, byli kozáci jako obránci pravoslaví, jako ochránci ukrajinského lidu, a především jako nepřátelé ruského státu. Aby však bylo možné co nejpřesněji zhodnotit danou problematiku, je nutné nejdříve vycházet z toho, odkud konkrétní kozácké archetypy pronikly do děl novodobé ruské historiografie, která si na ně taktéž vlivem atmosféry doby utvořila vlastní pohled.

Zásadním dílem je dějepisná práce *Historie Rusů*¹⁵⁶, často označována také jako politický pamflet. Vznikla jako reakce na zničení Záporožské Siče carevnou Kateřinou II. (1764) a snažila se o jiný pohled na ukrajinské kozáky. Samotná kniha je rozdělena do tří částí s podkapitolami, které mapují nejvýznamnější události ukrajinské historie z perspektivy velitelů kozáckých vojsk a později hetmanů. První část pojednává o formování kozáků do nástupu Bohdana Chmelnyckého na hetmanský stolec, neopomíjí první ozbrojená povstání vedená kozáckými veliteli Kosynským a Nalyvajkem, kteří bojovali proti tlaku polské katolizace. Druhá část knihy popisuje události povstání hetmana Chmelnyckého, dopady jeho zahraniční politiky a spojenectví s Ruským carstvím, kozáckou Rujinu a události až do nástupu hetmana

¹⁵⁶ Kolem díla *Historie Rusů* nebo také *Historie Maloruska* panují dohady o autorství. Za dva nejpravděpodobnější autory jsou považováni Georgij Koniskij (1717–1795), biskup ruské pravoslavné církve a pedagog, a jeho žák, politický činitel Hryhoryj Poletika (1725–1784). Podle Plokhého však není tak důležité samotné autorství jako spíše obsah díla. Z něj vyplývá, že poté, co již na území Kyjevské Rusi nevládla knížata, vystřídali je kozáčtí hetmani, kteří směřovali svou zahraniční politiku k polsko-litevskému státu a Ruskému carství. Za nejdůležitější postavu kozáckých dějin je v díle považován Bohdan Chmelnyckyj, dále nejsou opomenuta ani první kozácká povstání pod velením Severyna Nalyvajka jako reakce na vznik Brestské unie a hetmanát Ivana Mazepy a jeho účast v Severní válce. Publikace přinesla do dalších literárních a historických děl konkrétní jména a události, na kterých pak autoři 19. století demonstrovali jednotlivé motivy. (PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 48–49). Za přelomový text považoval *Historii Rusů* také Josef Macůrek, ze stejného důvodu jako Plokhý. Práce obsahovala témata kozáků jako obránců ukrajinské autonomie, zvyků a práv. (MACŮREK, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 217).

Mazepy. Závěrečná část se věnuje Poltavské bitvě a *de facto* rozpadu hetmanátu až do zničení Záporožské Siče carevnou Kateřinou a do počátku rusko-tureckých válek mezi lety 1768 a 1774.¹⁵⁷ *Historie Rusů* byla zásadní především pro rozvoj ukrajinské literatury, ale konkrétní kozácké motivy převzala a hodnotila též ruská historiografie.¹⁵⁸ Při hlubší analýze textů novodobých historiků si totiž nelze nevšimnout, že ačkoli měli ruští odborníci k *Historii Rusů* mnohdy zásadní výhrady, převzali z ní několik tezí týkajících se ukrajinských kozáků, které dále rozvíjeli ve svých dílech.

První ruský oficiální historiograf Nikolaj M. Karamzin zmiňoval *Historii Rusů* jako jeden z mnoha pramenů své badatelské činnosti.¹⁵⁹ Jako autor první důkladné syntézy ruských dějin se snažil jednotlivé dějinné události uchopit z tzv. pragmaticko-praktického hlediska, což znamenalo, že jeho texty měly být poučné pro přítomnost a budoucnost. Vůdčí byla myšlenka monarchistická – idea samoděržaví a absolutistického monarchismu. Jedině tento model mohl vést k rozkvětu ruského státu a jeho národa.¹⁶⁰ Vzhledem k tomu, že Karamzin se ukrajinskému fenoménu věnoval jen okrajově v období Smuty (jeho rozsáhlé historické dílo bylo zakončeno rokem 1612), je zcela logické, že pro něj kozáci představovali pouhé rozvraceče Ruského carství.¹⁶¹ Nikdy dle historikova názoru nepřekročili svou kořistnickou, snad i jednoduchou povahu divokých válečníků, kteří napadali Ruské carství v nejtěžším období jeho dějin za účelem vlastního obohacení a zisku.

U Dmitrije N. Bantyše-Kamenského nešlo o hlubokou analýzu kozáckých motivů, ale spíše o prosté konstatování skutečnosti, ovšem ne vždy podložené historickými prameny.¹⁶² Že měla *Historie Rusů* velký podíl na formování autorových myšlenek, dokazuje ta skutečnost, že u něj hráli významnou roli právě první kozáčtí hetmani Kosynskij a Nalyvajko, přičemž polsko-litevský stát vystupoval jako nepřítel Ukrajiny i Ruského carství a mnohdy negativně ovlivnil dějinné události.¹⁶³

¹⁵⁷ КОНИСКИЙ, Г. О., *История Русов или Малой России*, Москва 1846.

¹⁵⁸ PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 51–52.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 78.

¹⁶⁰ MACŮREK, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 218.

¹⁶¹ КАРАМЗИН, Н. М., *История государства Российского*, том XII, Санкт-Петербург 1830.

¹⁶² MACŮREK, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 218.; PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 51–52.

¹⁶³ „Na historická díla napsaná v letech 1830 až 1840 měla *Historie Rusů* největší vliv. Její hrdinové, reální i smyšlení, nebyli už vzorem jen pro literaturu Rylejeva, Puškina a Gogola, ale také pro vícedílné *Dějiny Maloruska*. Byla také prezentována jako jeden z pramenů vícedílné *Historie Maloruska* (1830)

Nikolaj G. Ustrjalov též zastával ideu ruského státu a teorii, že historik by měl pracovat s myšlenkou ruského národa jako celku.¹⁶⁴ Jako jedno z hlavních témat, ať už svých obecných dějin, nebo v monografiích, si vybral období vlády Petra I. Velikého (1682–1725) a okolnosti „zrady“ kozáckého hetmana Ivana Mazepy na stranu švédského nepřítele v období Severní války (1700–1721). Právě touto přísnou optikou pak pohlížel na ukrajinské kozáky. Ačkoli se přehnaně nezabýval detaily a jednotlivé události zbytečně neopisoval, nahlížel na ně a na roli kozáků v nich spíše negativně, ovlivněn svým badatelským zájmem.¹⁶⁵

Těžko uchopitelným autorem byl Nikolaj M. Kostomarov, ukrajinsko-ruský historik. Na jednu stranu to byl právě on, kdo položil základy ukrajinskému dějepisectví a svými obecnými dějinami i monografiemi, které se velmi často věnovaly kozácké tematice, umožnil vznik národně-obrozeneckých tendencí, přičemž jeho ideje přebírali pozdější ukrajínští historikové, jako například V. Antonovyč nebo M. Hruševskij.¹⁶⁶ Ve svých dílech prosazoval myšlenku, že ruský stát lze sjednotit pod jednoho monarchu, ale spíše ve smyslu federativního uspořádání s přihlédnutím k faktu, že každá oblast má svá vlastní historická a kulturní specifika.¹⁶⁷ Ačkoli by zapadal spíše do konceptu ukrajinské historiografie, která prezentovala kozáky jako národní hrdiny, on sám byl již od počátku opatrný ke zcela nekritickému vidění kozáckého hnutí jako celku. To se projevilo i v jeho přístupu k *Historii Rusů*. Hlavní myšlenku tohoto díla, že strůjcem veškerých problémů a utrpení na Ukrajině je společně s Polskem Ruské carství, odmítl.¹⁶⁸

Dmitrije Bantyše-Kamenského.“ (PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 61–62).

¹⁶⁴ Historik Macůrek má na mysli západoruské oblasti připojené v minulosti k polsko-litevské říši. (MACŮREK, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 218).

¹⁶⁵ PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 76–77.

¹⁶⁶ MACŮREK, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 225.

¹⁶⁷ ВЕРНАДСКИЙ, Г. В., *Русская историография*, Москва 1998, s. 111.

¹⁶⁸ Kostomarovovým vztahem k *Historii Rusů* se zabýval Ploky velmi podrobně: „Nikolaj Kostomarov měl svůj vlastní důvod nemít rád tuto práci. *Historie Rusů* pro něho nebyla nic jiného než jen zhoubný produkt šlechtického myšlení. Dle Kostomarova právě ukrajinská intelektuální elita pod vlivem Koniského šířila mýty o ideálním kozáckém řádu, že vše kozácké bylo bezchybné a veškeré zlo pocházelo z moskevské proradnosti, šířeného bezpráví a tvrdých trestů ze strany Ruského carství. Tato myšlenka pocházející z této pseudohistorie je stále usazena mezi maloruskou šlechtou a nikdo se neobtěžuje přečíst si a komparovat jiné historické prameny.“ (PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 77–78).

V centru badatelské činnosti Sergeje M. Solovjova byl ruský stát jako základní činitel vývoje ruských dějin, národ pak představoval prostředek státní moci.¹⁶⁹ Solovjov podrobil *Historii Rusů* velké kritice, což ve své době vzbudilo značný rozruch. Ačkoli se v obecném chápání dějin s Kostomarovem rozcházel, v pohledu na toto dílo panovala mezi historiky vzácná shoda. Pro Solovjova byli ukrajinští kozáci nepřátelským elementem, který stál spíše v opozici k Ruskému carství. Stejně jako Kostomarov se ohradil proti obrazu Ruska coby strůjce veškerých strastí na Ukrajině, rovněž přehnaně vykreslené hrdinské činy velkých kozáckých vůdců označil za smyšlenky a fabulace.¹⁷⁰

Dmitrij I. Ilovajskij se v mnoha závěrech ztotožnil právě se Solovjovem. Velký důraz v hodnocení jednotlivých kozáckých motivů kladl na skutečnost, že ukrajinští kozáci pro něho představovali nepřátelské spojence Polska, které prezentoval jako hlavní nepřátele Ruska. Ilovajskij byl přesvědčený monarchista, tudíž veškerou opozici vůči vládnoucí dynastii v Rusku hodnotil negativně. V jeho textech se velmi často objevovalo tvrzení, že za nejhorší události ruských dějin mohly intriky polské šlechty a jejich kompliců – ukrajinských kozáků.¹⁷¹

S Vasilijem O. Ključevským přišly dějiny hodnocené z hlediska sociálních a hospodářsko-politických událostí. Proto i ukrajinští kozáci pro něj představovali sociální jev, který v několika momentech zasáhl do chodu ruských dějin. Hodnotil je však, na rozdíl od Solovjova nebo Ilovajského, spíše věcně. Nevěnoval kozákům tolik prostoru, naopak veškeré jejich role shrnul do jedné větší kapitoly.¹⁷² Nejpodrobněji se zabýval prvními kozáckými povstáními pod vedením hetmanů Kosynského a Nalyvajka a obdobím Smuty, kdy však na kozáky nahlížel jako na součást vojsk jejich

¹⁶⁹ MACŮREK, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 220.

¹⁷⁰ Názor na *Historii Rusů* vyjádřil sám Solovjov v díle věnovaném historii Ukrajiny do jejího připojení v roce 1654 k Ruskému carství za vlády cara Alexeje Michajloviče. „První, který se vyjádřil k nedostatkům této Historie, byl Sergej Solovjov, profesor na Moskevské univerzitě a autor několikadílné Historie Ruska z nejdávnějších dob. Mezi lety 1848 a 1849 publikoval množství kratších článků na pokračování nazvaných ‚Nástin historie Maloruska v podřízeném vztahu k caru Alexeji Michajloviči‘. Zde podrobil analýze jednotlivé teze z Historie Rusů týkající se rané kozácké historie a srovnal je s dalšími zdroji. Některé autorovy poznatky označil za naprosté smyšlenky.“ (PLOKHY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012, s. 72).

¹⁷¹ Za komplikace polsko-litevského státu a později Polska považoval předně ukrajinské kozáky. Jeho averze k polsko-litevskému státu a ukrajinským kozákům se projevila například při hodnocení příčin Smuty v Ruském carství (za jednu z hlavních příčin považoval komplot Poláků s kozáky) a také v období Rujiny, kdy byla veškerá kozácká opozice posilována ze strany „intrikářského polsko-litevského nepřítelů“. (ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *Смутное время Московского государства*, Москва 1894, s. 47).

¹⁷² КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 142.

polských pánů, a ne jako na samostatné aktéry období zmatků. Na hetmanátu Bohdana Chmelnyckého zase demonstroval vývoj kozácké Ukrajiny, která se v druhé polovině 17. století v jeho očích přerodila v plnohodnotný stát pod vládou hetmana.

Pod vlivem Ključevského školy se pak k dějinám obracel i nejmladší analyzovaný autor Sergej F. Platonov. V jeho syntéze ruské historie hráli ukrajinští kozáci důležitou roli v sociálních a hospodářských dějinách Ruska období 16. a 17. století. Vzhledem k tomu, že jeho obecná historie moskevského státu byla koncipována jako přednášky, zaměřil se na danou problematiku taktéž velmi stručně a věcně. Nejvíce ze všech analyzovaných historiků se také obracel na své předchůdce – Bantyše-Kamenského a Kostomarova, které uznával jako odborníky na ukrajinskou historii, dále se odvolával na Solovjova a logicky též na svého učitele Ključevského. Pokud nesouhlasil s přístupem svých předchůdců, neuchyloval se ke stejně negativním názorům jako oni. Spíše se snažil o určitou reformu jejich pohledu.

Z pohledu výše zmíněných historiografů na dějiny následně vycházelo i jejich hodnocení jednotlivých kozáckých rolí. Formování prvních motivů lze ohraničit koncem 16. století až první polovinou 17. století. V textech analyzovaných autorů se začaly profilovat první konkrétní kozácké ideje a cíle. Události, které utvářely raný pohled na ukrajinské kozáky, byly především první povstání Kosynského a Nalyvajka (1596–1598), Smuta (1605–1613), navazující rusko-polská válka (1610–1618) a následný vstup hetmana Sahajdačného do Kyjevského bratrstva (1620). V přístupu k formování kozáckých aktivit hrála zásadní roli myšlenka, kterou sdíleli všichni historici – za problémy Ruského carství byl zodpovědný především polsko-litevský stát. Spojenectví s ním proti ruské vládě bylo proto v drtivé většině kozáckých dějin hodnoceno jako otevřené nepřátelství, naopak organizovanému boji proti katolickému protivníkovi se dostávalo příznivého ohlasu.

V otázce datace formování kozácké opozice vůči ruské vládě panovala mezi historiky shoda. Podle analyzovaných textů je možné zasadit počátek opozičních tendencí do období kolem roku 1604, tedy na samotný počátek Smuty a kozácké podpory samozvanců usilujících o carský stolec. Za vrchol lze potom označit závěrečnou fázi rusko-polské války kolem roku 1618 a účast kozáckých jednotek hetmana Sahajdačného v polském tažení na moskevské centrum. Autoři Karamzin, Bantyš-Kamenskij a Kostomarov popisovali kozáky v těchto časech jako vzpurný

a neovladatelný element s jasnými kořistnickými zájmy a nespolehlivou povahou (Karamzin) nebo jako pouhého spojence polsko-litevského státu bez vyšších cílů než kořistnických (především Bantyš-Kamenskij a Kostomarov). Historiografie zastoupená Solovjovem a Ilovajským přinesla mnohem přísnější hodnocení. Solovjov vykresloval kozáky jako jasné nepřátele Ruského carství, kteří na počátku 17. století vystupovali jako spojenci polsko-litevského státu nejen za účelem zisku kořisti, ale také kvůli narušení integrity carství. Ilovajského přístup byl obdobný, ovšem s tím rozdílem, že popisoval kozáky nejen jako nepřátele ruského lidu, ale také jako nepřátele pravoslavné církve s ohledem na podporu katolické protistrany. Ključevskij se ve svém textu věnoval ukrajinským kozákům jako nepřátelům carství v kapitole pojednávající o účasti „nižších tříd“¹⁷³ v ruské Smutě. Kozáky vnímal jako součást polských vojsk, která se, podle jeho názoru, snažila narušit integritu ruského státu.¹⁷⁴ Platonov zastával obdobný názor jako Ključevskij. Kozácké jednotky vnímal jako oporu samozvanců (ti byli podporováni polskou šlechtou), a také jako součást polských jednotek v rusko-polském konfliktu. Avšak z jeho textů nevyplývá, že kozáci se účastnili tažení s cílem narušit celistvost ruského státu – jejich motivace byla čistě kořistnická.

Období hetmana Sahajdačného přineslo překvapivou změnu v tónu vykreslování kozáků a jejich nepřátelského chování vůči ruskému státu. Přestože stál hetman plně na straně Polska, byl ruskou historiografií 19. století a počátku 20. století vnímán jako jeden z největších obránců pravoslavné víry v ukrajinských dějinách, což se projevilo určitým shovívavým tónem v hodnocení kozácké účasti v polském tažení. Kozácké vojsko bylo, stejně jako v průběhu Smuty, historiky prezentováno jako nedílná součást polsko-litevské armády. Ačkoli podporovali polské kandidáty, obdobně jako během Smuty samozvance, rozhodně již nebyli hodnoceni tak záporně. Ostřejší pohled lze nalézt u Bantyše-Kamenského (stejně tak u Ustrjalova a Kostomarova), který označil Sahajdačného tažení za „špatný čin v jeho hrdinských skutcích“.¹⁷⁵ Obdobný postoj zastávali též Solovjov a Ilovajskij. I oni viděli v kozáckém vojsku nezpochybnitelné nepřátele ruského státu. Ukrajinské kozáky proto posuzovali stejně přísně jako polské vojáky táhnoucí na Moskvu. Samotného Sahajdačného však považovali za důležitého obránce pravoslavné víry, z toho důvodu jeho účast v rusko-polském konfliktu, kde

¹⁷³ КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 41.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 42–43.

¹⁷⁵ БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, Москва 1830, s. 107.

vystupoval na straně polsko-litevského státu, hodnotili mírnější optikou. Ključevskij a Platonov hodnotili kozáckou účast v rusko-polském konfliktu především ve spojitosti s uzavřením Děulinského příměří roku 1619, ve kterém sehrál právě Sahajdačnyj důležitou roli (pomocí svého silného vojska podpořil polského krále Vladislava). Oba autoři pak negativně vykreslili kozáky na počátku 17. století, jelikož uzavřené příměří bylo nevýhodné pro Ruské carství z hlediska územního dělení – lze ho proto považovat za snahu o oslabení ruského státu.¹⁷⁶

Hodnocení zárodků obrany pravoslaví a ochrany práv ukrajinského lidu (oba tyto projevy spolu v historických textech úzce souvisely a překrývaly se) oscillovalo mezi adorací a střízlivým posuzováním. Kromě shodné datace, kdy zkoumaná historiografie považovala za počátek boje za pravoslaví a ochranu práv lidu kozácká povstání počínaje rokem 1596 a za vrchol první poloviny 17. století pak pokládala vstup Sahajdačného do Kyjevského bratrstva v roce 1620, se analyzovaní autoři shodují i v označení klíčové události, která měla zásadní vliv na další formování těchto motivů. Tou bylo uzavření Brestské unie v roce 1596, neboť přinesla rostoucí tlak na pravoslavnou Ukrajinu ze strany polské vlády. První organizovaná povstání, která se zformovala koncem 16. století, však dle historiků nebyla tak jednoznačně motivována ochranou ani pravoslavné víry, ani lidových práv. S příchodem prvních velitelů Kosynského a Nalyvajka se však vnímání kozáků radikálně mění. Ruská historiografie, zastoupená Bantyšem-Kamenským, Ustrjalovem a Kostomarovem, jim připisovala snad až hrdinské skutky a vykreslovala je jako patrony Ukrajiny. Naopak střízlivěji k těmto motivům přistupovali autoři Solovjov a Ilovajskij. Jejich vidění raných povstání proti Polsku výrazně ovlivnila účast ukrajinských kozáků ve Smutě. I pro ně představovali Kosynskij s Nalyvajkem nositele těchto idejí, ovšem při svém hodnocení se nevyhnuli odkazům na ruské období zmatků.¹⁷⁷ Ključevského hodnocení role obrany pravoslaví bylo pozitivní, což se projevilo i na intenzitě, s jakou se těmto

¹⁷⁶ V textech Ključevského a Platonova najdeme mnohem stručnější popis tohoto období než u předchozích analyzovaných autorů. Pro Ključevského, který se zabýval kozáky jako jedním ze sociálních jevů na Ukrajině, byl Sahajdačnyj především obráncem pravoslaví na Ukrajině (tomuto tématu také věnoval značný prostor). (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть III, Санкт-Петербург 1918, s. 144–145). Platonovo vidění posledních let rusko-polského konfliktu a účasti kozáků v něm se nijak podstatně nezměnilo od nahlížení na ukrajinské bojovníky v období Smuty. (ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.*, Прага 1925, s. 102).

¹⁷⁷ СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866, s. 306; ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 224.

motivům věnoval. Kozáci pro něj na konci 90. let 16. století představovali nezpochybnitelné obránce pravé víry a tím i ukrajinského lidu.

Za vrchol těchto bojů v první polovině 17. století byl považován vstup kozáckého vojska pod velením Sahajdačného do Kyjevského bratrstva. Ačkoli i po něm přišli další kozáčtí hetmani, kteří v obraně pravoslaví a ukrajinských práv pokračovali (Chmelnyckyj, Vyhovskij, Dorošenko) a byli ke svému předchůdci dokonce přirovnáváni a nazýváni pokračovateli jeho myšlenek (Chmelnyckyj), nevěnovala se již ruská historiografie v žádném jiném období ruských dějin těmto motivům tak intenzivně jako právě v době hetmanátu Sahajdačného. V rámci projevů obrany pravoslaví v první polovině 17. století lze také zaznamenat, že kozáci se v ruských textech z neorganizované stepní masy přerodili v neopomenutelné aktéry zahraniční politiky pod velením schopného vojevůdce v pozitivním slova smyslu, který dovedl v rámci Ukrajiny zajistit uspokojivé podmínky pro pravoslavné obyvatelstvo. U všech analyzovaných autorů bylo hodnocení tohoto období kladné. Solovjov a Ilovajskij se navíc zcela oprostili od skutečnosti, že se hetman aktivně účastnil protiruského tažení v roce 1618, a už v roce 1620 pro něj představoval moudrého, svérázného a v dobrém slova smyslu protřelého vojevůdce, jehož hlavní ideou byla ochrana ukrajinského pravoslaví a práv proti katolickému utiskovateli. Kozácké spojení s polsko-litevským státem jim v období Smuty a rusko-polské války překáželo, ovšem nikoli v obraně pravoslavného obyvatelstva.¹⁷⁸ Ilovajskij dokonce hodnotil Sahajdačného oddanost polské vládě jako možnou výhodu při ukrajinsko-polském vyjednávání o ukrajinských právech. Tento kladný postoj k osobě Sahajdačného měl příznivý vliv na obecný pohled na ukrajinské kozáky té doby. Ti byli jasnými nositeli národních idejí, byli vyznavači pravé víry a pomalu začali před kořistí a materiálním ziskem dávat přednost vyšším cílům.¹⁷⁹ V díle Ključevského (a později Platonova) byl Sahajdačnyj

¹⁷⁸ Historici naopak v tomto období spatřovali možnou výhodu v tom, že Sahajdačnyj měl s polskou vládou dobré vztahy. Předpokládali totiž, že právě kvůli dobrým vzájemným vztahům a zásluhám Sahajdačného v bojových taženích na straně Polska by hetman mohl vymoci lepší podmínky pro ukrajinské obyvatelstvo, s čímž bylo logicky spojeno i právo na pravoslavné vyznání.

¹⁷⁹ V případě Sahajdačného je nutné připomenout, že dvě naprosto protichůdné role (účast v nepřátelském tažení na Moskvu a obranu pravoslaví) od sebe dělila jen velmi krátká doba. Sahajdačného tažení po boku polsko-litevského vojska bylo datováno do roku 1618 – v závěru rusko-polské války byly jeho aktivity hodnoceny negativně. Avšak již při popisu událostí kolem roku 1620 se zvláště u starších autorů (Bantyš-Kamenskij, Ustrjalov, Kostomarov), ale například i u Ilovajského, začal objevovat názor, že dříve záporně vnímané přátelství Sahajdačného s polským králem by mohlo být ve věci obrany pravoslaví prospěšné v rámci vyjednávání výhodnějších podmínek pro Ukrajinu. Tento postoj k Sahajdačnému pak pozitivně ovlivnil vnímání kozáků jako nositelů národních idejí v první polovině 17. století.

prezentován také jako nezpochybnitelný obránce pravoslaví, jehož myšlenky dokonce následoval samotný Bohdan Chmelnyckyj.¹⁸⁰

Od druhé poloviny 17. století nelze přehlédnout výraznou změnu v přístupu ruské historiografie 19. století a počátku 20. století k ukrajinskému kozáctvu. Jednotlivé motivy byly nahlíženy výhradně přes nejvýznamnější hetmany kozáckých dějin – Bohdana Chmelnyckého (1646–1657), Ivana Vyhovského (1657–1659), Petra Dorošenka (1665–1676) a v neposlední řadě Ivana Mazepu (1687–1709). Jejich role nepřátel ruského státu, obránců pravoslaví a ochránců práv ukrajinského lidu byly již plně spojovány s jejich samostatně vedenou zahraniční politikou. Na rozdíl od předchozí etapy byli totiž kozáci od počátku Chmelnyckého hetmanátu v novodobé historiosofii prezentováni jako plnohodnotní aktéři mezinárodních vztahů té doby a jejich hetmani pak *de facto* jako vládcí Ukrajiny.

Konkrétně na Bohdana Chmelnyckého měli ruští autoři jako na patrona Ukrajiny a ochránce pravoslaví a lidu zcela jedinečný pohled. U Bantyše-Kamenského, Ustrjalova a Kostomarova lze zaznamenat adoraci jeho osobnosti – při své charakteristice se snažili obsáhnout veškeré jeho aktivity za celé období hetmanátu. U dalších autorů, počínaje Solovjovem, je patrné velmi kladné hodnocení především jeho proruské zahraniční politiky. Nástupem Chmelnyckého na hetmanský stolec získalo ukrajinské kozáctvo v ruské historiografii novou roli, jež ovlivnila i hodnocení pozdějších událostí – hetman vystupuje jako spojenec Ruského carství. Ačkoli s ním autoři neodmyslitelně spojovali motivy obrany pravoslaví, ochranu ukrajinského obyvatelstva a vnímali ho jako schopného politika, jejich kladné hodnocení vyplývalo zejména z té skutečnosti, že Chmelnyckého Ukrajina se roku 1654 připojila k Ruskému carství a stala se jeho spojencem. Přestože byl vnímán jako ukrajinský vládce, novodobá historiosofie tuto alianci prezentovala jako podřízený vztah k carovi a na Chmelnyckém demonstrovala, v jakém poměru by měla kozácká Ukrajina k Ruskému carství být. Právě z toho důvodu byly pak veškeré zahraniční aktivity, které

¹⁸⁰ Pro Ključevského byla role kozáků jako obránců pravoslaví v první polovině 17. století jedním z největších motivů, se kterým ukrajinské kozáky spojoval. Je to očividné i podle jeho *Kurzu ruských dějin*, kde ukrajinským kozákům věnoval jednu celou kapitolu a jednu z podkapitol dokonce nazval *Kozáci se staví (bojují) za víru a národ* (*Козаки становятся за веру и народность*). (КЛЮЧЕВСКИЙ, В. И., *Курс русской истории*, часть III, Москва 1923). Platonov pak Sahajdačného pouze zmiňuje v řadě dalších bojovníků za práva pravoslavného lidu (dále jmenuje například Kosynského, Lobodu, Nalyvajka), z čehož vyplývá, že toto období je autorem hodnoceno spíše fakticky. (ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Лекции по русской истории*, Санкт-Петербург 1917, s. 430).

nevyústily v podřízenost Rusku, nahlíženy viditelně ostřejší optikou. Ključevskij a Platonov vnímali Chmelnyckého nejen jako kladnou postavu kozácké historie (stejně jako předchozí autoři kvůli znovusjednocení Ukrajiny s Ruským carstvím), ale poukazovali na změnu kozácké společnosti v období jeho hetmanátu. U Platonovova názoru na Chmelnyckého se plně projevil Ključevského vliv. Kozáci se z divokých válečníků stávají opravdovými nositeli idejí, aktéry zahraniční politiky a utváří svou vlastní společenskou hierarchii.

Kozácká Ukrajina byla brána od připojení Březnovými statěmi jako nedílná součást Ruského carství a jakýkoli odpor ze strany kozáckých hetmanů se projevil velmi negativním hodnocením jejich skutků. Navíc byly tyto události zasazeny mezi dva nejintenzivněji vnímané ukrajinské hetmany v ruské historii – spojence Bohdana Chmelnyckého a zrádce Ivana Mazepu. Po smrti Chmelnyckého se ještě více utužilo dělení kozácké společnosti na jednotlivé vrstvy – kozáci se v očích historiků rozdělili na kozáckou elitu a řadové kozáky. Tato skutečnost se projevila v posuzování role nepřátel Ruského carství. Zrádného chování se již nedopouštěli ukrajinští kozáci jako celek (u nich přetrvala spíše pozice jednoduchých válečníků a kořistníků), ale právě již zmíněné kozácké velení, tzv. staršina.¹⁸¹ Právě ta byla prezentována jako nová síla, která byla strůjcem všech intrik vůči carovi. Také motivace se značně proměnila. Kozáčtí hetmani měli mnohem vyšší ambice – zisk co největších pravomocí na Ukrajině, osvobození od vlivu Ruského carství, a také se zajímali o územní zisky na úkor sousedních států, zejména Polska. Ivan Vyhovskij a Petro Dorošenko byli proto interpretováni jako zrádci Ruska a jejich hetmanát byl velmi často v kapitolách jednotlivých historiků označován za „zradu ruského cara“ (Solovjov, Ilovajskij).¹⁸² Ključevskij a Platonov nahlíželi Vyhovského a Dorošenka především jako účastníky zahraniční politiky vedené Ruským carstvím. Ključevskij odsoudil kozáky v době Dorošenkem uzavřené Korsunské dohody jako zrádce, kteří nepodpořili ruskou vládu v její snaze ukončit konflikt s Polskem. Platonov kritizoval především příklon Vyhovského k polsko-litevskému státu, nový pohled na kozáky však nepřinesl. Kozáci

¹⁸¹ Toto nové dělení najdeme samozřejmě u Kostomarova, který ve svých textech rozdělil kozáky do jednotlivých sociálních tříd, mimo jiné pro lepší orientaci v dané problematice. Dále se toto dělení objevilo u Solovjova, konkrétně v kapitole o Ivanu Vyhovském, kde několikrát označuje hetmana a další strůjce zrady jako „proradnou kozáckou šlechtu“. (СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том XII, Санкт-Петербург 1866, s. 168).

¹⁸² СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том XII, Москва 1866, s. 169.; ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890, s. 306.

pro něho představovali nespolehlivý, neovladatelný element, který svou zrádnost dokázal již mnohem dříve (období Smuty a rusko-polské války).

Zrada Ivana Mazepy před rozhodující Poltavskou bitvou pak pro ruskou historiografii představovala pomyslné vyvrcholení negativní povahy ukrajinských kozáků. Pohled na hetmanovo nepřátelství byl shodně negativní, u jednotlivých autorů se lišila především intenzita vnímání jeho přechodu na stranu švédského spojence. Bantyš-Kamenskij, Ustrjalov a Kostomarov se snažili vyvážit svůj pohled na Mazepův hetmanát oceněním jeho nesporného nadání pro vůdcovství a zahraniční politiku. Solovjov a Ilovajskij k osobnosti hetmana přistupovali odlišně. Jakékoli jeho nadání pro zahraniční politiku bylo vnímáno jako proradná, lstivá snaha o poškození zájmů Ruského carství a cara Petra I. Poprvé byl kozácký hetman nazýván osobním přítelem ruské vlády a jeho jednání tak bylo posuzováno mnohem přísněji – porážkou v Poltavské bitvě a brzkou smrtí Mazepy hetmanát a ukrajinští kozáci jako významný hybatel ruských dějin v očích ruských historiografů *de facto* končí. Ključevskij pak ukrajinské kozáky hodnotil z pohledu probíhajícího konfliktu Severní války. Vzhledem k tomu, že analyzoval především dlouhou vládu cara Petra I. (1682–1725) a s ní spojené reformy a další politické a sociální změny v ruském státě, kozáky viděl jen jako součást ruských vojsk v boji se švédským nepřítelem. Samotného Mazepu pak posuzoval obdobně jako předchozí autoři kriticky, od počátku ho hodnotil jako zrádce carského majestátu.¹⁸³ O jistou opozici vůči předchozím názorům se pokusil další analyzovaný autor Platonov. Vyjadřoval se především k postoji některých autorů (obzvláště Solovjova a Ilovajského), kteří byli překvapeni, jaké zrady byli kozáci schopni. Ačkoli i on považoval Mazepovu „zradu“ za zásadní pro svůj pohled na ukrajinské kozáky, hetmanovo jednání ho nijak nepřekvapilo. Podle jeho názoru totiž kozáci v minulosti již několikrát prokázali svou nespolehlivost a nestálou povahu, tudíž další opozice vůči Ruskému carství nebyla tak nečekaná.¹⁸⁴

¹⁸³ КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., *Курс русской истории*, часть IV, Санкт-Петербург 1918, s. 243–244.

¹⁸⁴ Jak už bylo řečeno Platonov se velmi často ve svých textech obracel na názory ruských historiků 19. století (nejčastěji Kostomarova, Ustrjalova, Solovjova a Ključevského), citoval je a poté je srovnával s vlastními poznatky. Konkrétně pak u problematiku přechodu Ivana Mazepy a části kozáků na stranu Švédska stál proti vyjmenovaným autorům v patrné názorové opozici. Právě u zrady hetmana Mazepy lze z Platonovova textu vyčíst, že ukrajinské kozáky považoval za úskočný, nespolehlivý element, tudíž ani dlouholeté přátelství Mazepy s carem Petrem I. a následná zrada ho na rozdíl od jiných analyzovaných autorů nepřekvapila.

Obranu pravoslaví a ochranu ukrajinského lidu ve druhé polovině 17. století spojovali ruští historiografové 19. a počátku 20. století opět s osobnostmi Vyhovského a Dorošenka, přičemž hodnocení těchto rolí ovlivnilo negativní vnímání zahraniční politiky obou hetmanů. Podle Ustrjalova a Kostomarova (Bantyš-Kamenskij tuto problematiku ve svém textu hlouběji nerozebíral) se Vyhovskij a Dorošenko bezpochyby pokoušeli o ochranu pravoslaví a ukrajinského obyvatelstva proti možnému polskému útisku a osmanské expanzi, přesto však oba hetmany ve svých textech označovali za zrádce ruského cara. Taktéž Solovjov a Ilovajskij přes očividnou averzi k oběma kozáckým vůdcům našli kladné motivy v jejich počínání. Role obránců pravoslaví a práv ukrajinského obyvatelstva byla i v jejich textech viditelná, přestože se nedokázali oprostít od ostrého hodnocení těchto projevů.¹⁸⁵ Ključevskij s Platonovem nový pohled na danou problematiku nepřinesli. Za mnohem důležitější v období těchto dvou hetmanů považovali zahraniční politiku a s ní spojená diplomatická vyjednávání (obzvláště v době trvání Dorošenkova hetmanátu), která ruská vláda vedla s polsko-litevským státem. Spojenectví Vyhovského s Polskem (1658) a Dorošenka s Osmanskou říší (1669) nehodnotili z hlediska snahy o obranu práv pravoslaví a ukrajinského lidu, ačkoli neopominuli uvést faktické shrnutí podmínek obou uzavřených dohod, které se této problematice dotýkaly.

Závěrem je možné vyslovit názor, že v obecné rovině byli ukrajinští kozáci vnímáni jako cizí, nevypočitatelný a také, v určitých obdobích ruských dějin, nebezpečný element, který stál povětšinou v opozici k Ruskému carství. Zásadní podíl na tomto vnímání měly především dvě dějinné události – účast kozáků ve Smutě a zrada Ivana Mazepy. Ačkoli jsou tyto události od sebe vzdáleny téměř století, ovlivnily ruské historiky 19. a počátku 20. století natolik, že ani kladně hodnocené skutky, jako byla obrana pravé víry a ochrana ukrajinského lidu, nestačily na vytvoření pozitivního obrazu ukrajinských kozáků v ruské novodobé historiografii.

¹⁸⁵ Ačkoli obrana pravoslaví a ukrajinského lidu u Solovjova a Ilovajského patřila ke kladně hodnoceným motivům hetmanátu Vyhovského a později Dorošenka, i tak si ani jeden z autorů neodpustil hodnotit tyto role především jako zradu Ruského carství. Konkrétně u Solovjova, který byl ve své kritice nejostřejší ze všech analyzovaných historiků, jsou oba hetmani svorně nazýváni zrádci Ruska, největšími zrádci ruského majestátu a také druhým (Vyhovskij) a třetím (Dorošenko) nejhorším zrádcem ruských dějin hned po Ivanu Mazepovi. (СОЛЮБЪЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, Москва 1866, s. 169).

6. Seznam použité literatury a odborných pramenů

БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *Жизнь Мазепы*, Москва 1834.

БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, часть первая, Москва 1842.

БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д. Н., *История Малой России*, часть вторая, Москва 1842.

ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том IV, Москва 1890.

ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *История России*, том V, Москва 1890.

ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И., *Смутное время Московского государства*, Москва 1894.

КАРАМЗИН, Н. М., *История Государства Российского*, том XI, Санкт-Петербург 1831.

КАРАМЗИН, Н. М., *История Государства Российского*, том XII, Санкт-Петербург 1831.

КЛЮЧЕВСКИЙ, В. И., *Курс русской истории*, часть III, Москва 1923.

КЛЮЧЕВСКИЙ, В. И., *Курс русской истории*, часть IV, Москва 1923.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том I, Санкт-Петербург 1915.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том II, Санкт-Петербург 1915.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого*, Санкт-Петербург 1870.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Богдан Хмельницкий*, Москва 1994.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Мазепа*, Москва 1882.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Руина, Мазепа, Мазепинцы. Исторические монографии и исследования*, Москва 1995.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, том I, Санкт-Петербург 1886.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Смутное время Московского государства в начале XVII столетия 1604–1613*, часть первая, Санкт-Петербург 1868.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Смутное время Московского государства в начале XVII столетия 1604–1613*, часть вторая, Санкт-Петербург 1868.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Смутное время Московского государства в начале XVII столетия 1604–1613*, часть третья, Санкт-Петербург 1868.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Гетманство Выговского*, Санкт-Петербург 1862.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Герои Смутного времени*, Берлин 1922.

КОСТОМАРОВ, Н. И., *Руина: Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича: ист. моногр., 1663–1687*, Киев 2010.

ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.*, Москва 1995.

ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Лекции по русской истории*, часть вторая, Санкт-Петербург 1917.

ПЛАТОНОВ, С. Ф., *Лекции по русской истории*, часть третья, Санкт-Петербург 1917.

СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том VIII, Москва 1866.

СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том IX, Москва 1866.

СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том X, Санкт-Петербург 1866.

СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том IX, Москва 1866.

СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, том XII, Санкт-Петербург 1866.

УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская история*, часть первая, Москва 1855.

УСТРЯЛОВ, Н. Г., *Русская история*, часть вторая, Москва 1882.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

HOBSBAWM, E. J., *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*, Brno 2000.

HROCH, M., *V národním zájmu*, Praha 1999.

ЯКОВЕНКО, В. И., *Богдан Хмельницкий, его жизнь и общественная деятельность: Биографический очерк*, Санкт-Петербург 1894.

ЯВОРНИЦЬКИЙ, Д. И., *Исторія запорозьких козаків*, Київ 1990.

КОНИСКИЙ, Г. О., *История Русов или Малой России*, Москва 1846.

MACŮREK, J., *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946.

MAGOCSI, P. R., *A History of Ukraine*, Seattle 1997.

- MANNING, C. A., *Hetman of Ukraine Ivan Mazepa*, New York 1957
- MASSIE, R. K., *Petr Veliký a jeho svět*, New York 1981.
- ОГЛОБЛИН, О., *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк – Париж – Торонто 1960.
- PLOKHNY, S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012.
- PLOKHNY, S., *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2002.
- PLOKHNY, S., *Ukraine and Russia: Representations of the Past*, Toronto 2008.
- PŘHODA, M., Vnímání prostoru ruskými současníky Smuty, in: *Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus: impéria a ti ostatní ve východní a jihovýchodní Evropě*, S. Tumis – H. Nykl (eds.), Praha 2015, s. 124–142.
- СУШИНСЬКИЙ, Б., *Козацька Україна: «Хмельниччина»*, Одеса 2004.
- ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА, Т. Г., *Гетманы Украины: истории о славе, трагедиях и мужестве*, Санкт-Петербург 2011.
- ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА, Т. Г., *Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1698)*, Киев 2017.
- ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА, Т. Г., *Мазепа*, Москва 2007.
- VERNADSKY, G., V., *Hetman of Ukraine*, New Haven 1941.
- ВЕРНАДСКИЙ, Г. В., *Русская историография*, Москва 1998.

STUDIE

- КОЛЕЦКОВА, Е. Ю., Участие запорожских козаков в русской Смуте, in: ФИЛЮШКИН, А. И. (науч. ред.), *Смутное время в России: Конфликт и диалог культур Материалы научной конференции*, Санкт-Петербург 2012. [online: <<https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-zaporozhskih-kazakov-v-russkoj-smute>>, 2019-02-04].
- МАСНЕНКО, В. В., Украинский фактор в событиях московской Смуты в начале XVII в, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2012, № 2, с. 91–106. [online: <<https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-faktor-v-sobytyyah-moskovskoy-smuty-v-nachale-hvii-v>>, 2019-03-01].

БЕДНОВ, В. А., Восстановление православной иерархии в Речи Посполитой. Гетман Сагайдачный, in: *Православная Церковь в Польше и Литве*. Минск 2003. [online: <<https://www.sedmitza.ru/lib/text/439836/>>, 2019-02-17].